

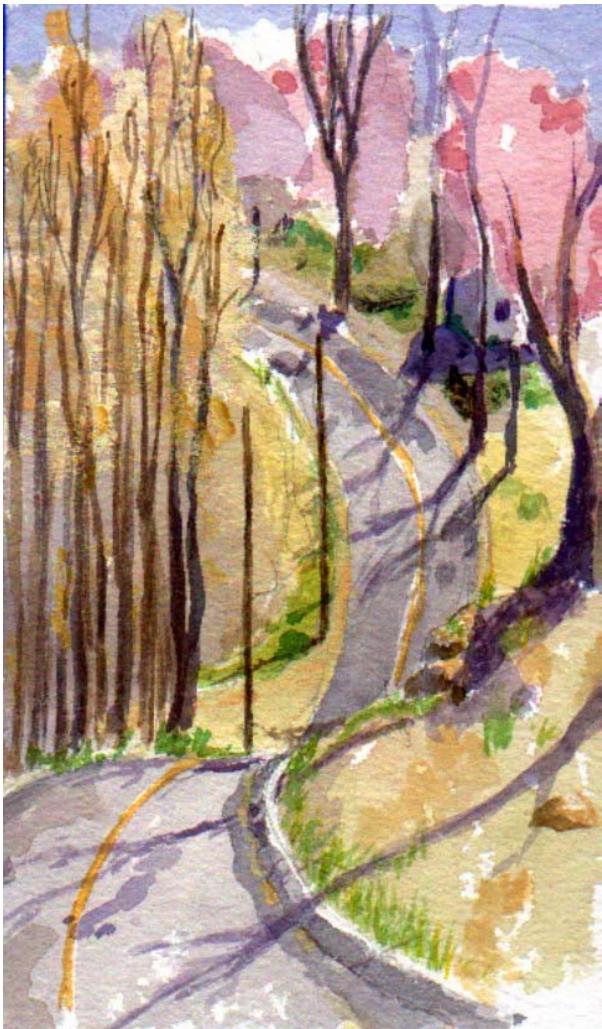
ગુજરાતીના ચાહકોનું દ્વિમાસિક

કિશોર રાવળ

મે ૨૦૦૨

૧૭

1

એક છે એવો ઢાળ

કિશોર રાવળ

કિશોર રાધન

નદી-કિનારે શહેર પ્રીતિ સેનગુમા

'બાંગ્યું તોયે ભરુચ' હોય ને 'તૂટ્યું પણ ખંભાત' છે,
સ્ટીલ-કાચનાં ટેવળ હોય ને નદી તે ગંગા માત છે-

આ શહેરની કંઈ વાત છે!

જ્યાં રૂપ અને કુરૂપ તજી, બિલ્બત્સ અને નિર્દોષ તજી,
જ્યાં સજા ને મોજમજા સાથેની રોજની મુલાકાત છે-

આ શહેરની કંઈ વાત છે!

ઉગતાં લગભગ રોજ એમ તો સાંજ, બપોર, પ્રભાત છે,
અહીં દિવસ ગણો તો દિવસ હંમેશા-રાત ગણો તો રાત છે.
શનિ-રવિનું મહાત્મ્ય ઘણ્યું-પણ પર્વ તો સાતે સાત છે,
ને કામ સૂરજનું પડે ખરું પણ ચાંદા પાસે મહાત છે!

આ શહેરની કંઈ વાત છે!

ઇકે રસ્તે સસ્તી દુકાનો, પાંચમે કૂલ-બિલાત છે,
ગીજે ને બીજે સહેવાનો બીડનો ઉલ્કાપાત છે,
ડગલે પગલે નવીન દૃઢ્યો, ખૂણો ખૂણો અશાંત છે
રસ્તે રસ્તો જુદો અનુભવ-કલો કશી વિસ્તાત છે?

આ શહેરની કંઈ વાત છે!

ચીરાયેલું ગગન ભૂખરણ, ડવા ભૂખરી, પાણી ભૂખરણ,
ઊચાં ઊચાં રંગ વગરનાં મકાન શાં રણિયાત છે-

આ શહેરની કંઈ વાત છે!

નદી કિનારે વસી ગયેલું-જાણેઅજ્ઞાણે જચી ગયેલું-
ધરથી દૂર બન્યું જે ધર તે શહેરની કંઈ વાત છે!

આ શહેરની કંઈ વાત છે!

નિર્વિવાદ? અમદાવાદ? પ્રીતિ સેનગુમા

હવાની જેમ પ્રસરી ગયું છે.

મારા મનની બધી જગ્યામાં

તળથી ટોચ સુધી

જે, તે છે એ.

ના દેખાય, ના અડકાય-એ

જે છે છે ને છે તે-આ શહેર

નિર્વિવાદ

કશુંક છે મને ભૂતની જેમ વળગેલું
-ભૂત, અભૂત, અદ્ભૂતની ભેગસેળ.

આગળ આગળ

મારી પાણીન પાણી

કિશોર રાવળ

આવતું જતું હાલતું તોલતું
જણાય, પણ પકડાય નહીં એ.
જે છે છે પણ ના, ના કયાં?
અમદાવાદ

બાદશાહના ભષકને પાછા પાડ્યા જેમણે
એ શશક બચ્ચા છે?
કોઈ વંશજ? કદાચ? એકાદ?
નદીના ભાડામાં ભાગે છે,
રાતની રાત જગે છે,
સળગતી બપોરે હોમી દે છે જાત
પીગળતા રસ્તાઓની ઓળખાણ ખાતર
એવું કોઈક.
એકાદ?

ટાઉનહોલના કપાયેલા લઘ્યાઉનને રે છે,
નવા બંધાતા બહુમાળીને જોઈ ભાંગી પડે છે,
લેબન્નમ-ગુલમહોરને શોધનાર
કે જેને વાહનોની સેના નડે છે.
શાદ-નાશાદ, એવું કોઈક.
એકાદ.

મોટા પથ્થર જેવો ભાર વહું છું
કારણ વગર વિમારી રહું છું-
શું કામ સહું છું
આ શાપ? મે કરવાનો,
ગ્રેમી થવાનો-ચૂપચાપ?
"ખબર નથી", કહું છું
આંગળીઓની મુદ્રાથી. નજર
અરીસાની જોયા કરે છે મને
ટગર ટગર
ગીયી કરીને ભમર.

પલાંડી વાળીને બેહું છે નગર.
મોઢામાં પાન, તમાકુની ભૂકી,
પીળા દાંત તળે દબાતી
સભ્યતાની ભોર,
માથા પર પરિગ્રહનો તોર,
આંખો સૂકી.

દિલમાં રસ નહીં. કેવળ તરસ-
ગંભે વહાલ કરતાં વખાણ,
દેવોથી વધારે આશીર્વદ.
વહાલસોચી નદી એકલવાયી

ધૂળનાં વમળમાં રમે "ધર-ધર"

કિશોર રાધન

નહીં થવું હોય એને તરબતર?
વહેવું હશે કણની જેમ પૂરપાટ?
હોઠને જો અડે વાદળોનો સ્વાદ.

અરે શહેર, તારા ડિક્ષાની દીવાલો ક્યાં છે?
ફરતે દરવાજા રહ્યા સંદર્ભ વિનાના.
તારા જીવતા હોવાનો તાજો ક્યાં છે?
ચીપિયા એમ તો ખખડતા હશે,
પણ એ સાદ્ધી વણવાવળો ક્યાં છે?
ધીમું ધીમું ગણગણતું'તું-
તે મળે તો સારું.
છાનુંમાનું હસતું'તું,
સ્ટેશનથી ઘર સુધી આવી કરતું'તું-તે

સરનામાં બદલાયાં હોય, એમ બને.
નકશા ઉકેલાતા ના હોય,
શબ્દો સમજાતા ના હોય-એમ

માનતું નથી, ને મનાવતું નથી;
પારકું નથી, ને પોતાનું નથી
જે, તે છે જે છે તે છે.

જૂનો શીટે ઊતારી લો
પછી લીતે દેખાતો રહે તે ડાઘ.
હતું તેની નિશાની,
નથી તેનું પ્રમાણ-
જે છે તે આ છે. કે નથી.

હવા જેણું-આ, અહીં, આવશ્યક,.
દૃષ્ય, અદૃષ્ય અવસાદ?
અમદાવાદ.

ગુજરાતી પદો

આદિલ મન્સૂરી

હરવું ફરવું
ભડ ભાંખરવું

પા પા પગલી
ભરતા રહેવું

શબ્દ નહીં, પણ
મૌનથી ડરવું

બોલ્યા પહેલાં

	<p>ખુદ આચરતું શબ્દ જ ઓછા ને પાથરણું હા, મિત્રોથી દૂર જ રહેતું છેક પહોચી પાછા ફરવું ભાડાનું ઘર ખાતી કરવું રાત દહાડો લિધા કરવું મૃત્યુ પહેલાં શીખો મરવું આદિલ હરદમ લખતા રહેતું</p>
---	--

	<p>ગગલ રમેશ શાહ</p> <p>એક અફવા ઉડન હવાને મળી, ગામને વાતો ગજવવાને મળી. જામ એ તો નિત્યનો કમ છે હવે આ ક્ષણો નિજને વિસરવાને મળી. રાત પડતાં ડાળના ફૂલો ખરે, ને જગા કળીને વિકસવાને મળી. દુંઠ મા સાગર-કિનારો, ક્યાં જવું? શબ્દ-હીડી તાં જ તરવાને મળી. નેત્ર થાક્યાં આ જગતને જોઈને, આત્મમાં કેરી સરકવાને મળી.</p>
---	---

મુગધા

જલેંદુ વૈદ

એક ડગલું ઉબરાની બહાર મૂક્યું,
ના પગરવ થયો, ના જાંઝર રષ્ટક્યું.
પણ દિલહું મારું ઘડકી ઉદ્ધું.

એક થીઠી જણગણા, એક આછી કંપન
મનહું મુંગાયું, કેમ દિલહું ખેચાયું?
સૂતેલા સ્વરૂપો શાને જાગી ઉદ્ઘા?

ધરની દીવાલ, વળી દરવાજાની પાળ
રસોડાની વાસ ને સપનની બિછાત
તનથી ને મનથી મને રોકી રહ્યા.

પણ ઉબરાની બહાર કોક પાડે છે સાદ
પેલી ડાળ પર બેઠો છે મારો સંગાથ
તાજી હવામાં તેની સાથે ઊરી લઉ!

આ દુનિયા ડરાવે મને, ધર પણ ગુંગળાવે છે,
આમ જોયું ને તેમ જોયું, ગભરામણમાં
મૂક્યું ના મૂક્યું મેં ડગલું પાછું લીધું

એ પગલાંની છાપ, ને સાદનો પડધાટ
ઉબરાની પાર હજુ ગુજરતો પોકાર
વાસી દરવાજો અને બીડીને આંખ
સૂનમૂન, ચૂપચાપ, અડેલી ઊભી રહી.

તમે યાદ આવ્યા...

અશોક વિદ્ધાંસ

બંધ આંખો સોણેં ચરી
સપનામાં તમે છો છિવાયા, ને તમે યાદ આવ્યા.

આભની અગાશીઓ
ઉધાના છે ગાલ શરમાયા, ને તમે યાદ આવ્યા.

વસ્તંતની પહેલી પ્રભાતે
મોગરો મધૂરો મહેક્યો, ને તમે યાદ આવ્યા.

આંખાની મંજરીમાં
કોયલનો કંઠ કોળાયો, ને તમે યાદ આવ્યા.

	<p>વગડાની વાટે એક જરણાંએ ગીત કાંઈ ગાયું, ને તમે યાદ આવ્યા.</p> <p>દૂરના કો કુંગરેથી ગાયોનું ધણ દોડી આવ્યું, ને તમે યાદ આવ્યા.</p> <p>આથમણા આભમાં લાલ સૂરજ ઝૂબ્યો, ને તમે યાદ આવ્યા.</p> <p>આછા અંધારની આડશમાં શુક તારો ઉગ્ઘો, ને તમે યાદ આવ્યા.</p> <p>ધેરી રાત ધોર બની તારાના તોરણ ટકાયા, ને તમે યાદ આવ્યા.</p> <p>ધીમેથી આંખ મીંચી અંતર અંધારાં ધેરાયાં, ને તમે યાદ આવ્યા.</p> <p>દિન પછી દિન ગયા વરસોની વાટ ફળી, ને તમે યાદ આવ્યા.</p>
--	---

	<p>મુઠીમાં મનુ નાયક</p> <p>જાકળ સમાં પગલાં ફરી પાછાં ફરે, બે પોયણાં ઉથે, અડે, આધાં સરે.</p> <p>એકાંત વનમાં એક જરણું કલકલે, ત્યાં છાંયડા, પણ્ણો બધાં ધીમાં તરે.</p> <p>પરવા નથી ખુદ ચંદ્રની એને છતાં, ગૂરે, મરે, નિજ રૂપને આછાં કરે!</p> <p>મેટી મુલાયમ સ્વર્ણ એ સૌભાગ્ય છે, આ ટેરવાનાં સ્વમ જો સાચાં ઠરે!</p> <p>એની સુગાંધિત યાદનાં વૃક્ષો થયાં- ને આંગણે પુષ્યો હવે છાનાં ખરે!</p>
---	--

યાયાવર ગાન

ધ્રુવ ભરૂ

દરિયાની છાતી પર ઢોળાતું જાય એવું
યાયાવર ગાન છીએ આપણે
સમદરને પાર જેના સરનામાં હોય
એવા વણજાણ્યા નામ છીએ આપણે

હોવું તો વાદળિયા શાસ જેવી વાત
જેમ ઘરતીને સાંપડી સુગંધ
આપણો તો કલબલનો એવો પ્રયાસ
જેની એકે દિશા ન હોય બધ
સમદરની છીણ જેમ સમદરમાં હોય
એમ આપણો મુકામ છીએ આપણે
યાયાવર ગાન છીએ આપણે

પાંખમાં ભરીને ચલો આખું આકાશ
કોઈ તગતગતા સરોવરમાં ઢોળીએ
ભાંગતા ડિનારાનું ભાંગે એકાંત
એવી કલબલતી કોઈ વાત બોલીએ
માળાનો હોય નહિ આપણને સાદ
સાવ ટૂકા રોકાણ છીએ આપણે
યાયાવર ગાન છીએ આપણે

ગ્રણ તાંકા

રૂપા દવે

જાકળા

પહેલી પરોઢે
આભલું રોયું; વૃક્ષો
લૂછે આંખ, લૈ
વસ્તર પણ્ઠો કેરં
લ્યો ફળ્યું ધરા-અંક

સિંનમેનનો બાળ

દરેક ટ્રેન-
હીસલે દોડી આવી

કરતો યાત્રા
અટીક જગની, લો
આવી જ્યો ઝૂપડીએ!

પ્રતિક્ષા

જુઓ, શાપિત
માનવતા થૈ શલ્યા
જૂરે વ્યાકુળ
ચરણધૂલિ કાજે
આવશે એનો રામ???

વેણીનાં ચાર કૂલ નિરીશ વૈદ

(ખારો મનરો: નિરીશ વૈદ બહુ જ નિતભાખી કવિ છે. ટૂંકી કવિતાઓ પેશ કરે એ સાંભળવો એક ખૂબ જ લ્હાવો છે. જે ગરીમાથી તે રજૂ કરે, જે ધીરા લયથી, ચીપી ચીપાને ઊર્જા અને ગુજરાતી કાવ્યો રજૂ કરે તે હદયંગમ જ નહિ, ખૂબ કષ્ણ પ્રિય હોય છે. તક મળે જરૂરપણો જ!)

પરિચય

મને એટલો તો એનો પરિચય છે
શકનો નહી, શ્રદ્ધાનો વિષય છે
એથી રૂડી શું ઓળખાણ એની
શોધવાનો નહી, સાચવવાનો એ વિષય છે.

પગ અને રસ્તો

કરો કયાં આપણો પહોંચવાનું હોય છે!
આવીને ફક્ત આપણો તો જવાનું હોય છે.
મજલ, મુકામ, મંલિલ, મકસદ ઠીક છે,
પગ અને રસ્તો: આપણો.

આયનો

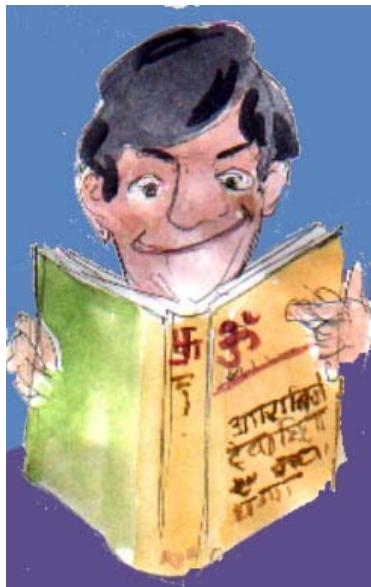
આયનાને 'રીવાઈડ' કરી શકાય તો?

જિંદગી

	<p>જિંદગી એક ધૂઘટઃ હજાર બેદ જિંદગી એક ગોળીઃ હજાર છેદ</p> <p>(અને બીજી બે મારાથી ઉમેરાયા વગર ન રહેવાયું! માફ કરજો. કિશોર રાધન)</p> <p>જિંદગી એક મુંગાતું મનઃ હજાર બેદ જિંદગી એક ગૂંઘાઃ હજાર વેદ.</p>
--	---

વાંચનકથા મનહર ત્રિવેદી

થીગડાં દીધેલ ખાલી ચડી પહેરીને
અમે ફાનસના અજવાળે વાંચતા,
નદીએથી નહાઈ બ્રહ્મમૂરતમાં મંદિરે
'શિવમાહેનસ્તોત્રમ્' ઉચ્ચારતા.

છોકરાની સાદગી ને ધાર્મિકતા જોઈ
આખ્યા મહોક્ષમાં ચાલે વખાણ,
-બાપુ (અર્થાત് દંડસંહિતા)ના પાઠ પછી
નરવે તે નાદે લલકારતા.

મરણવા જેમ ઊડો દરિયો ડખોળીને
લાવે છે સાચકલાં મોતી,
એમ અમે 'દેવદાસ' વાંચી, પોતપોતાની
લીધેલી પારુને ગોતી.
સપનાં રોળાઈ જતાં જોઈ એકબીજાના
હળવેશી વાંસા પંપાળતા.

પંક્રિતમાં ઉપલક રે ફરતી'તી તરજની
ને વાંચતી બે આંખ-નર્ધૂ બણાનું,
હાથવગું હોય તો ય દેખે ના કોઈ
એમ સાંચવતા એક એક પાનું.
પૂંડા પર ગાયત્રી હોય એ જ પુસ્તકમાં
વહીદા રહેમાન અમે રાખતા.

કિશોર રાવળ

તો વધુ સારું
ચન્દ્રેશ ઠકોર

કોઈની આંખમાંથી સરકતાં ટીપાંને
તમે જો લૂછી શકો તો સારું,
પણ એ ટીપાં ટપકે તે પહેલાં
મૂળમાં જ સૂકવી શકો તો વધુ સારું !

કોઈના હાથ પરનાં સૂનાં કંગનને
તમે જો રણકતાં કરી શકો તો સારું,
પણ કોઈની કોરી કંડી કોરે તે પહેલાં
એ હાથ પર કંગન પહેરાવી શકો તો વધુ સારું !

કોઈના ચહેરા ઉપર ફેલાયેલા સિમતને
તમે જો બિરદાવી શકો તો સારું,
પણ કોઈનું સિમત વિલાય તે પહેલાં
અને રેલાવાનું કારણ આપી શકો તો વધુ સારું !

કોઈના વાળમાં શોભતી સિંદૂરભરી સેંથીની
તમે જો નજર ઉતારી શકો તો સારું,
પણ કોઈની સેંથી વિખરાઈ જાય તે પહેલાં
એમાં સિંદૂર ભરી શકો તો વધુ સારું !

(અને હવે મારા તરફથી એક કરી કિશોર રાવળ)

કવિતામાં કંડારેલી કોઈની ઊર્મિઓને
વાંચી ફરી અનુભવી શકો તો સારું,
પણ તમારા જ જીવનને ડખોળી ગયેલી
ઊર્મિઓને કવિતામાં મઢી શકો તો વધુ સારું!

એક સમય

દર્શના મહેતા

જુલ્દા કાને સંભળાય છે મૌન
પડધા પડે છે શાસના
આશાની ચુંદરી ઓઠાડી,

યાદોની ચિતા સળગાવી,
એમાં હોમ્યા નિસાસા
રહી ગયો મનુષ્ય જીવિત
એ સમય!
રૂદનના પડધાયા,
વેદનાના પ્રતિબિભા,

	<p>ઉપર આકાશ નીચે ધરતી એ સમય! સ્થળિત!!! સ્થળિત</p>
--	---

	<p>ઘડિયાળ નરેન્દ્ર પંડ્યા</p> <p>સમય સમયના સરવાળાનો હિસાબ રાખતી રેતી કહેતી રેતીઃ કષા કષા થઈને પળપળને હું ગણ્ણાતી જીવન દીપનો અંત આવતાં હું, અંતમાં લઈ જતી.</p>
--	--

	<p>શબ્દો તણી સૂચિ પંકજ જોખી</p> <p>શબ્દો તણી સૂચિનો તું જ સર્જનહાર છે શબ્દોમાં જ જીત તારી અને શબ્દોમાં જ હાર છે</p> <p>શબ્દોનાં જ માન અને શબ્દોનાં જ અપમાન છે શબ્દોને કારણ તો આવ્યા એવા પ્રણામ છે</p> <p>શબ્દો થકી બાણ થતાં ને શબ્દો કેરી જ ફાલ છે તારી જ એ માયા અને તારી જ એ જળ છે</p> <p>શબ્દો તણી નાવનો તું જ સુકાની ખરો શબ્દોના જ સાગરમાં શબ્દોથી જ હલેસાં ખરા</p> <p>શબ્દોથી જ સ્પષ્ટતા અને શબ્દોથી જ ગુંચ છે શબ્દોથી જ શરૂઆત અને શબ્દોથી જ અંત છે</p>
--	--

હું કયાં મળું? મનોજ ખડેરિયા

પુકારો ગમે તે સ્વરે હું મળીશ જ
સમયના કોઈ પણ થરે હું મળીશ જ
ન ખૂલે, ન તૂટે કટાયેલું તાણું
કોઈ છિજરતીના ધરે હું મળીશ જ
હતો હું સુદર્શન સરોવર છલોછલ
હવે કુંડ દામોદરે હું મળીશ જ
નગારે પડે ઘાવ પહેલો કે ચોરે
સભી સાંજની જાલારે હું મળીશ જ
બપોરે ઉપરકોટની સૂર્યની રંગે
અટૂલા કોઈ કાંગરે હું મળીશ જ
તળેટી સુદી કોક વહેલી સવારે
જશો તો પ્રભાતી સ્વરે હું મળીશ જ
કોઈ પણ દુકે જઈ જરા સાદ દેજો
સૂસવતા પવનના તળે હું મળીશ જ
શિખર પર ચણકતી હશે ચાખડાને
ધરીને કમંડલ કરે હું મળીશ જ
છતાં ચાદ આવું તો કેદાર ગાજો
તરત આવીને ભીતરે હું મળીશ જ
શબ્દો મૌનમાં શબ્દ મારા પછી પણ
કોઈ સોરઠે, દોહરે હું મળીશ જ
હશે કોક જગ તો ઊંલીએ શકરો
શિલાલેખના અક્ષરે હું મળીશ જ
મને ગોતવામાં જ ખોવાયો છે આ
પત્યે પરકમા આખરે હું મળીશ જ
જૂનાગઢ તને તો ખબર છે
અહીં ગરે, ઝાંખરે, કાંકરે હું મળીશ જ

એક હતી રાણી

કિશોર રાધન

હવે તો રાજાઓ અને રાણીઓ સ્મૃતિમાંથી પણ ઓસરતાં ચાલ્યાં અને આવતી પેઢીઓને રાજા-રાણી એ શું તે સમજાવવું અધરં પડશે ત્યારે રાણીની વાત કરવી ધ્યાનને બેઢૂઢી લાગશે. સાચા અર્થમાં રાણીપદું શોભાવતી ગઈ, મોખાને છાજે તેવી અનન્ય ગરીમા દર્શાવતી ગઈ અને ફરી કદી દુનિયાને કદાચ જોવા ન મળે તેવી એક રાણીને વિષે લાખ્યા વગર નથી રહેવાતું.

આપણાં કમનસીબ કે ૨૦૦ વર્ષો અંગેજોએ આપણને તેમની હુકમત તળે રાખ્યાં અને પરિણામે આપણે તેમની હરેક વાત જરા ટિચ્કું ચડાવી જોવા ટેવાયેલાં છીએ. ખરેખર સરસ વસ્તુ જ્યાંથી પણ જોવા જાણવા મળે ત્યાંથી તેની કોઈ પણ બાંધછોડ કર્યો વિના કદર કરવાનું મને તો મન થાય-અને આમેય ઈંગ્લેઝની રાજમાતા એલિઝાબેથ ભારતની પણ એક વખતની રાણી જ હતી ને!

હું તેમના ઈતિહાસની વધુ પડતી વિગતોથી તમને તરબોળ નથી કરવા માંગતો. ખાલી તેમના વિષે થોરી વાતો ખાસ સ્પર્શી ગઈ તે અહિ રજૂ કરું છું જેથી કોઈને વધુ સંશોધન કરી પરિચિત થવા પ્રેરણા મળે. તેમના વિષે ઘણું ઘણું લખાયું છે એટલે વાંચતાં ખૂટે નહીં એટલું આસાનીથી મળી રહેશે.

પંચમ જ્યોર્જના બીજા દીકરા પ્રિન્સ આલ્બર્ટ સાથે ઈલિઝાબેથનો પરિચય થથો ૧૯૨૦ના મેમાં. ૧૯૨૨ના મેની ૨૬ના દિવસે લગ્ન લંડનની વેસ્ટમિન્સ્ટર એબીમાં નિરધાર્ય હતાં. રાબેતા મુજબ પ્રસંગની એકએક વિગતોની સળોને ત્યાંના રાબેતા-પડિતોએ ચીવટથી ઈસ્ટરીઓ મારી મારી બધી પાકી કરી હતી. અહિ આમ જ બોલાવું જોઈએ અને આમ પગલાં મંડાવા જોઈએ અને આ પણ આ વસ્તુનું મૂરત જળવાવું જ જોઈએ એવી ચિકાસ માટે તો અંગેજો જાણીતા છે. કયાંય પણ તસુ આમ કે તસુ તેમ ચલાવી ન શકાય, લેશ પણ ચલિત થવાય તો બ્રિટિશ પરંપરાને બઢી લાગે તેવી સખત ભીતિ. આ લગ્નાભિલાષિણીને પણ પૂરી વાકેફ કરવામાં આવેલી અને જરૂર પડ્યે રિહર્સલ પણ કરાવવામાં આવેલું.

ઘડિયાળને કાંટે સફેદ ગાડીનમાં હાથમાં કૂલોનો ગજરો લઈને તે એબીમાં લગ્ન માટે દાખલ થઈ અને માંડિત પગલાંઓ માંડતી ગઈ. એ રૂટ વર્ષની કન્યાને એકદમ શું ધૂરી આવી કે અચાનક માથાને એક ઝાટકો દઈ, જુલ્ફાંઓને છટાથી ઉલાળતાં ત્યાં એબીમાં આવેલી 'કોઈના લાડકવાયાની કબર' (**Unknown soldier's grave**) પર જૂકી એ ગજરો મૂકી દીધો. એક જ પળમાં ફરી ઊભી થઈ ગઈ. એક ક્ષાણ પણ ગુમાવ્યા વગર પૂર્વવત્ત આગળ પગલાં માંડતી ગઈ-અને પ્રજાના દિવમાં કાયમ માટે વસી ગઈ.

કિશોર રાવળ

પણિતો ઘા ખાઈ ગયા અને માંડ ગળે થુંકનો ધૂટડો ઉતારી સ્વસ્થ થઈ ગયા. આવી સહજ અદાથી લોકોને એક પળમા મહાત્મ કરવાનું એમને કદી સૂજત જ નહિ. એલિજાબેથે કમાલ કરી નાખી એ કબૂલ કર્યા સિવાય ધૂટકો નહોતો. કર્મકંડ અને પૂરાં દબદ્ધબાવાળી બ્રિટિશ સર્લનતની પરંપરામાં પણ સહેદ્યતા હોઈ શકે એનો એક અદ્ભુત પરિચય કરાયો. લહાઈમાં મૃત્યુ પા-મેલા સૈનિકોના સંબંધીઓ સાથે કાયમનો એક તૂટ્યો ન તૂટાય તેવો નાતો બંધાઈ ગયો તે આખી જિંદગી જળવાયો-તેમના કું-બના બીજાં લફરાંઓ છતાં પણ રાજમાતાની પ્રતિમા લોકોના વદ્યમાં જરા પણ ગંખી નથી પડી.

પ્રિન્સ આલબર્ટ બીજો દીકરો હતો તેથી તેની ઈંગલેઝના રાજા થવાની કોઈ શક્યતા જ નહોતી. અને રજવાડી કુંઠુંબના સત્ય તરીકે જ જીવવાનું અને કુંઠુંબને શોલે તેમ વર્તવાની જ એક માત્ર જવાબદારી રહી. ડિસેમ્બર ૧૮૮૮માં પંચમ જ્યોર્જના મૃત્યુ પછી બોટોભાઈનો આઠમા કિંગ એડવર્ડ તરીકે રાજ્યાભિષેક થયો. તેને નાનપણાથી જ રાજા થવા માટે તેણવવામાં આવેલો, તેની પ્રતિભા આંજુ દે તેવી તેથી તેની છાયામાં ઉછરેલો નાનો આલબર્ટ જરા બોલવામાં થોથવાવાને લીધે સંકોચ અનુભવતો અને હંમેશા નેપથ્યમાં જ રહેવા માગતો. કિંગ એડવર્ડ એક અમેરિકન સિસિસ સિસ્પ્રેસન સાથે લગ્ન કરવાનો નિર્ણય લીધો. મિસિસ સિસ્પ્રેસને આગળના લગ્નમાંથી છુકાછેડા લીધેલા તેથી અંગેજો માટે આ સંબંધ અસ્ટીકાર્ય હતો. આ કારણે ૧૮૮૮માં ૧૧ ડિસેમ્બરના દિવસે કિંગને ગાદીત્યાગ કરવો પડ્યો અને આલબર્ટ ૧ રમીએ કિંગ જ્યોર્જ ૫ તરીકે સ્થપાયા- એલિજાબેથ રાણી થયાં.

કિંગને તેની બોલવાની છપ કાઢવામાં ઈલિજાબેથે કેવી કેવી રીતે મદદ કરી અને સાથ દીધો તે કહાણી પણ સરસ છે. પ્રેરણા આપી ધીમે ધીમે રાજામાં આત્મવિશ્વાસ ઊભો કર્યો અને હર પગલે નેપથ્યમાં રહી બળ આપ્યું.

તાં ઊભો થયો બીજા વિશ્વુદ્ધનો દાવાનણ. જર્મનીએ લંડન પર બોખ્યમારો શરૂ કર્યો અને સૌને થયું કે રાણીએ તેમની સલામતી માટે બે દીકરીઓને લઈને ઈંગલાંડ છોડી કેનેડા જતાં રહેવું જોઈએ. એક પળ અચકાયા વગર ઈલિજાબેથે મક્કમ રીતે કહી દીધું કે "મારી દીકરીઓ મારા વગર દેશ નહીં છોડે, હું મારા વરને મૂકી દેશ નહીં છોડી જાઉ અને રાજા તેના દેશને છોડી કર્યારેય નહીં જ્યાય." દેશ છોડી જવાની વાત ફંગોળાઈ ગઈ છે! દેશના માણસો સાથેની ગાંડ વધુ મજબૂત થઈ.

બોબમારામાં ખેદાન મેદાન થઈ ગયેલાં લંડનના વિભાગોમાં રાજા સાથે તેઓ બધે ફરતાં, લોકો સાથે હળતાંમળતાં અને દૂઢ નિશ્ચયથી આપત્તિનો સામનો કરવા પ્રેરતાં.

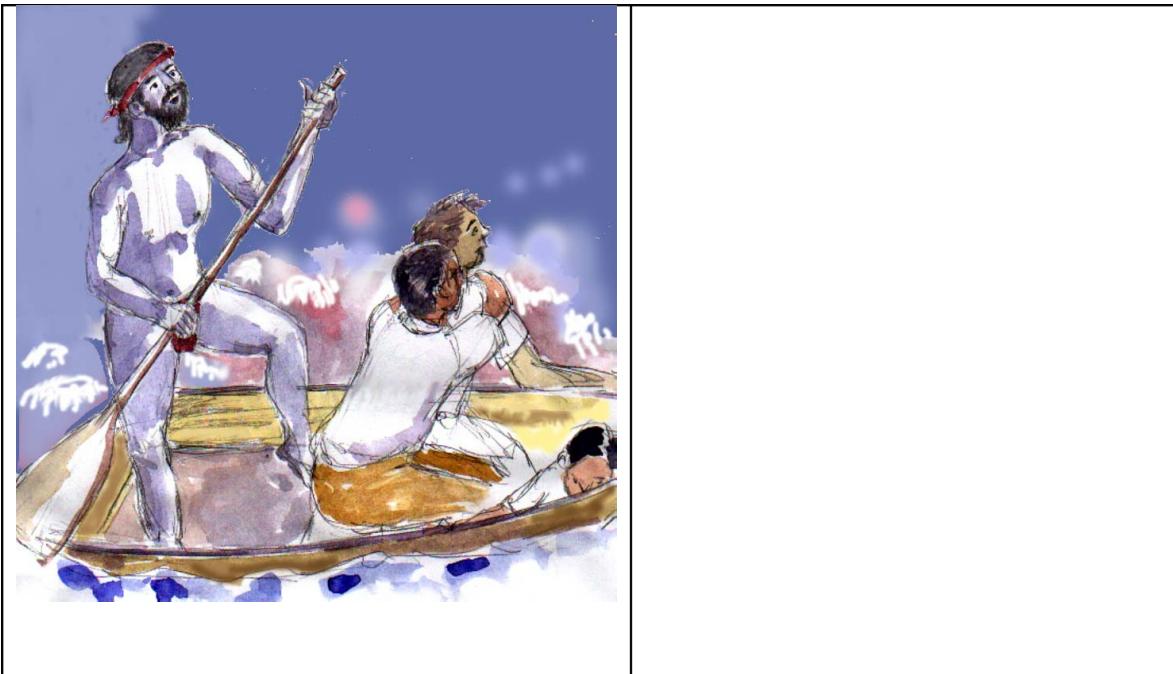
૧૮૮૮માં કેન્સરનો બોગ થઈ કિંગ જ્યોર્જનું મરણ થતાં દીકરી ઈલિજાબેથ રાણી થઈ-ઈલિજાબેથ ર અને પોતે થયાં રાજમાતા ઈલિજાબેથ. તે વખતે લોકોને સંભોધતા રાજમાતાએ કહ્યું: "આજે મારી એક જ અભિવાસા છે કે આપણે બધાં સાથે કરતાં આવ્યાં છે એ કામો ચાલુ રાખી શકું"-સહ વિર્ય કરવા વહે!

સ્કોટલેંડમાં એક નાનોશો કિલ્સો લઈ લંડનથી દૂર ગયા. પણ લોકોને મળવાની હર પળ જરૂર્યા વગર ન રહેતાં. કલા, સાહિત્ય, કવિતાના પિપાસુ હતાં. ઊચા વર્ગોમાં જોવા મળતી 'અકડાઈ' એમને પસંદ નહોતી. જીવ્યાં ત્યાં સુધી પ્રજાની સુખાકારી માટેની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય ભાગ લેતાં રહ્યાં.

અખૂટ ગરિમાથી ઊભરાતી આ રાણીએ ૨૦૦૨ના માર્ચની ત૦મીએ વિદાય લીધી અને ઘણાંની આંખો બીજવી ગઈ.

એક માન ભરી,
અભિમાન ભરી
ચાલી ગઈ એક રાણી
- આંખો અનેક ભીજાણી.

પીરમના પ્રવાસે
કિશોર રાવળ

ઉનાળાનું વેકેશન પડ્યું અને વહેલા ઉઠવાનો ઉત્સાહ વધી ગયો. ઘણું ઘણું કરવાનું હતું. ગાંધિજિનો નવો અંક હજુ વાંચ્યા વગરનો હતો અને ભોળા, ભલા બક્ષોર પટેલને તેમના ચાણક્ય બુદ્ધિના મુનીમ બંદુક્ભાઈ પેલા બદમાશનાં સર્કારમાંથી કેવી રીતે છોડાવશે તે જાણવાની તાલાવેલી લાગી હતી. ગયા વર્ષ દિવાળીમાં થોડા ફટાકડા બચાવેલા તેમાંથી દારુ કાઢીને એક બોબ બનાવવો હતો. પેલો રધો રોજ આવીને અમારા લીમડાના પાંડાંઓ સબોડી જતો હતો એને કંઈ પરચો દેખાડવાનો હતો. પાછલી કુંભીની પાસે બદામની કૂતરી વિયાયેલી તેના ગલુદિયા માટે ઈંટ અને મારી ભેગાં કરી એક નાનું ધર બનવવાનું પણ મન હતું. અમેરિકામાં ધરતીમાંથી કાઢેલા કોયલામાંથી સેકેરિન બનાવેલું તે ઉપર લખાયેલું "સાકરનો શોધનારો" નાટક વાંચેલું. એટલે આ વેકેશનમાં કોલસામાંથી સાકર બનાવવાના પ્રયોગો કરવા હતા. આપણે અમેરિકનોથી કંઈ કમ છીએ? કંઈ કરવાનાં કામ ઓછાં હતા? "રાત થોડી ને વેશ જાઓ" નો અર્થ સમજવો વેકેશનમાં સહેલો છે.

આવા વિચારો કરતાં કરતાં સવારમાં પાછલે પગથિયે બેસીને દાતણ ઉપર મંજનના થથેડા કર્યા. મંજન વગર દાતણ કરવાની મજા જ નહીંને? બસ દાંત ઘસવાનું શરૂ કર્યું અને જનુભાઈ દોડતા આવ્યા. "કિશોર, જલ્દી કર. જો, સવારની ટ્રેઇનમાં આણંદી અમૃતભાઈ આવ્યા છે અને તેની વાતો સાંભળવાની મજા આવશે. એ હજુ કોઝી પીવે છે ત્યાં તું દૂધ બૂધ પતાવીને આવી જા."

રસ જાભ્યો હતો ત્યાં કમને મેં મંજનની પિચકારી મારી મો બોલવા જેટલું ખાલી કર્યું, "પન એ અમૃતભાઈ છે કોન?"

"એ તો પુરાતત્વમાં શોધખોળ કરે છે. જમીનમાં દટાયેલી જૂની સંસ્કૃતિને શોધે છે. જૂનો ઇતિહાસ, તે વખતના લોકોની રહેણી કરણી, તેમનું રાચ રચિલું, ઓજારો, શરણો બધા ભેગા કરી તેનું આણંદમાં એક ખુલ્લિયમ બનાવ્યું છે."

દંતમંજનના ધૂંટડા ઉતારતાં જટ દાતણ પતાવ્યું. દાતણનાં ફાડિયા કરી લુસ લુસ ઊલ ઉતારી, મૌમાથી સુંગધ જતી ન રહે તેટલા કોગળા કરી રસોડામાં બા પાસે પદ્ધોચી ગયો. બા તાહુક્કા, "આ હજુ મંજનની મૂછો દેખાય છે. મો તો ધો બરોબર. આ દાતણ શું કર્યું હશે!" ફરી મો ધોયું અને આ વખતે કાચમાં મો જોઈ ચોક્કસ કર્યું કે દંતમંજનના કોઈ અવશેષો રહ્યા નહોતા. મંજન ન ભાવતું હોત તો ઠામુકું દાતણ કરવાનું જ ટાળત. ખારી પૂરી અને દહીનો નાસ્તો કર્યો ન કર્યો ને હું ભાગ્યો પેલા અમૃતભાઈની વાતો સાંભળવા.

હજુ એમની કોઝી ચાલતી હતી. એ હિંયકે બેઠા હતા, મારા દાઢા, તેની બાજુમાં જનુભાઈ સામે ખુરશી ઉપર, બાફુઈ પાછલી પાટ ઉપર અને બંદા ટેવ પ્રમાણે જનુભાઈના પગનો ટેકો દઈને ભોય ઉપર બેઠા. "પચી એવું થયું કે મને એક

કિશોર રાધન

વીચાર આવ્યો કે રામ અયોધ્યાથી ચાલતા ચાલતા નીકળે તો રામાયણમાં કહેલા છે તેટલા દીવસોમાં લંકાએ કદી પહોંચી જ શક્યા ન હતે." તેમનું ગુજરાતી જરા જૂદું, ઝ્રસ્વ ઈ ને બદલે બોલવામાં દીર્ઘ ઈ વાપરવાનું તેમણે જ પહેલું અમલમાં મૂકેલું-અને ભાગામાંથી છ કાઢીને ચ વાપરવાનું પણ તેમણે અપનાવેલું. કેટલું અંતર કચાંથી કચાં થાય, વિદ્યમાળાઓના કેટલા પહાડો ઓળંગવા પડે, 'બૈસાંઓ સહાયે' મુસાફરી ધીમી જ પડી જાય તે સૌને શિરોમાન્ય વાતે તેમની વાતને અનુમોદન આપ્યું. અને એમાં સીતા તો રાજકુવરી હતી, ક્રીબળાંગી હતી, પાલખીમાં ફરેલી અને ઉધાનો સિવાય ચાલવાની ટેવ નહિ વગેરે વગેરે સજ્જડ કારણોથી સ્થાપિત કરેલું કે રામ કદી લંકા પહોંચ્યા જ નહિ હોય. "તો પચી એ ગયા કયાં? મને એ શોધવાની તાલાવેલી લાગી."

રામાયણમાં દશવેલા સીમાચિલો શોધતાં, જોજનોને માઈલમાં પલટાવી માપ કરતા એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે ભાવનગર પાસે આવેલ વળા આગળ રામની 'લંકા' હોવી જોઈએ. અને પછી તો ત્યાં રખ્યા અને તેમની વાતનું પ્રતિપાદન કરતાં પુરાવાઓ પણ મેળવ્યા. અત્યારે તે વિષય પર તેઓ એક પુસ્તક લખી રહ્યા હતા.

દાદાએ પૂછ્યું, "તો લંકાની આ પાર આજે કેમ આવવું થયું? કદાચ તમને ત્રિયાદેશ પણ મળી જાય!" દાદાએ હિસાબ કર્યો કે વળામાં જો લકા હોય તો ભાવનગરે ત્રિયાદેશ (તે દિવસોમાં આજનું બર્મા, બ્રાહ્મદેશ, ત્રિયાદેશ તરીકે ઓળખાતું કેમેક ત્યાં સ્થીઓનું રાજ ચાલતું) મળે તો નવાઈ નહિ. પણ દાદા ઉડાશવાળા પ્રશ્નો પૂછે છે કે વંગમાં બોલે છે તે તો કહેવું હમેશા અધરં હતું. પણ અમૃતભાઈને વંગ સ્પર્શી શકે તેવા માણસ તે ન લાગ્યા. એમના મૌખ પર વિસમય, આનંદ જોયાં. "એ બની શકે. જૂનોને આઈથી પેલી કને જીઓ તો દીવ બાજુ મારીમારોમાં માયથોનું જ રાજ્ય ચાલે ચે. એ પણ સંશોધન કરવા જેવો નવો વીશય તમે આપ્યો. પણ આજે તો હું પીરમબેટ જવા આવ્યો ચું"

'પચી' તેમણે ઘોધાથી થોડે દૂર ખંભાતના અખાતમાં આવેલા પીરમબેટની વાત કરી. જે જમાનામાં ચારે બાજુએ નાનાં નાનાં રજવાડાંઓ હતાં અને સૌ કૂવામાંના ડેકાની જેમ પદ્યા હતાં, વહાણો વેપારીઓ જ ચલાવતા હતાં અને ચાંચિયાઓ કોના બાપનો દરિયો કહીને રંજડ કરતા હતા, તે જમાનામાં મહિમદ જંગલો પીરમ બેટ પર અડો નાખી બેતાજ બાદશાહ તરીકે રાજ ચલાવતો અને ખંભાત જતાં આવતાં વહાણો પર હુમલાઓ કરતો અથવા તો મુકરર કિંમતે અભયદાન આપતો. પીરમ પર તેનો ડિલ્લો છે અને ત્યાં કંઈ કંઈ જોવા મળવાની શક્યતા હતી. આ વખતે એકલા જઈ જરા પ્રાથમિક મુલાકાત લઈ આવવી અને કંઈ પ્રેરણાત્મક જોવા મળે તો ફરી તેમના અનુયાધીઓને લઈને બે મહિના ત્યાં રહી સંશોધન કરવું.

"કેટલોક સમય આ વખતે ત્યાં ગાળશો?" જનુભાઈએ પૂછ્યું. "અત્યારે તો હું ખાલી એક કેમેરો લઈને જ આવ્યો ચું એટલે એકાદ 'દીવસ' માટે જ જવા વીચાર્યું હતું. આવવું ચે સાથે? ઘોધા જઈને હોડી બે-ચાર કલાક પીરમ પર જઈ ને પાચા."

જનુભાઈએ મારી સામે જોયું, "કેમ, જશું કિશોર? મન થાય છે? મજા આવશે." હોડીમાં બેસવાની વાત આવે, ચાંચિયાના કિલ્લા જોવા મળે એટલે હેઠું કેમ હાથમાં રહે? હું તો તૈયાર થઈ ગયો. ખાલી બાને પૂછવાનું જ રહ્યું. હું દીડ્યો. બા કહે કે "આ ક્યાં મોકાણ તીળી કરી. પાણી પાસે નો જવાય. તારા બાપાજીને પાણીની ઘાત માંડ ગઈ." બહુ જૂની વાત કાઢી. બાપાજી બાબલું હતા ત્યારે દરિયાસ્નાન માટે તેના મા લઈ ગયાં હતાં. એક મોજું આવીને તેમને લઈ ગયું અને કાળો કકળાટ થઈ ગયો. દરિયાએ રમારીને બીજે મોજે તેમને પાછા આપી દીધા હતા, એજ હાથોમાં. આને ઘાત કહેવાય કે આશી-વર્દિ? તમેજ કહો.

બાપાજી સાંભળી ગયા. એમણે બાને જરા શાંત પાડ્યા. "હમણા જ પેલા શાસ્ત્રીને કુરુળી દેખાડી હતી. ઈ તો કે'તા હતા કે છો મહિના સુધી કોઈ ઘાત નથી. એટલે હમણા કંઈ ભયનું કારણ નથી." મંજૂરી મળી ગઈ.

સાંજે ચાર વાગ્યાની બસ લઈએ તો મોડામાં મોડા છ વાગ્યે તો પહોંચી જવાય. પણ રાતવાસો ઘોંષે કરવો પડે. ત્યાં ક્યાં રહેતું? દાદા બેંકમાં કામ કરે એટલે ઘણાને ઓળખે. એ કહે કે "આપણી બેંકના શરાફ મણિલાલનો માશીનો દીકરો શા પૂનભયંદ ઘોંષે વકીલ છે. મણીલાલને કહીશ તે એક ચિક્કી લખી આપશે એટલે વાંઘો નહિ."

નહાઈને ઘોયેલાં કપડા પહેરી લીધા. મારા એક જોડી ચડી ખમીસ જનુભાઈની થેલીમાં નાખ્યાં, પગમાં ચેપલ નાખ્યાં અને આપણે તૈયાર. મારી દૂષ્ટીએ નહિ. "આ જંટિયા તો ઓળા! આમ સાવ બાબરા ભૂત જેવો ઉપડ્યો છો." તેથી પાણી નાખી પેંથી પાડી બે દિવસ ચાલે તેવા વાળ ઓળા આપ્યા. એક ભીના દુવાલથી કાન પાછળ ઘરીને સાફ કર્યો. ઘોધામાં

કિશોર રાધન

કયો લાટસાહેબ મળવાનો હતો પણ માનો જીવને? એક ડબરીમાં ભાતું આપ્યું. મુસાફરીમાં ભૂખ તો લાગે ને? અને તે હિં' બહાર ખાવાની પ્રથા જ નહોંતી. પેલી થેલીમાં ડરી નાખી. જતાં પહેલાં શીખામણ સાંભળી લીધી, "જો ડાયો થઈને રહેજે, બસની બહાર ડેડી કાઢતો નહિં, કોલસી ઉડે ને આંખમાં જાય..." "પણ આ કંઈ ટ્રેઇન નથી તે કોલસી ઉડે." "કીદું નો કરવાનો હો તો અહિ જ રહે. જવાની કોઈ જરૂર નથી," બાબે બ્લેકમેરીલ કર્યો. નીચી મૂડીએ સાંભળી લીધું. "પાણી પાસે જાતો નહીં, પાણીમાં આંગળા બોળતો નહિં, માછલાં બટકાં ભરી જાય અને મોહું માછલું હોય તો ગળી પણ જાય, ડોડીમાં ડાલવું નહિં અને કંઈ બીક જેવું લાગે તો ગાયત્રીમંત્રનો જાપ કરવો." મારી પાસે બે વાર ગાયત્રી બોલાવી ખાની કરી કે બધા ઉચ્ચારો બરોબર હતા. "ઓમ ભૂર્ભૂર્વસ્ત્વ..." ભૂલ પડે તો ગાયત્રી સાવ ફોક થાયને!

દાદાએ મણિલાલની ચિંકી મગાવી લીધી અને સાથોસાથ બસવાળાને કહેવડાવી દીદું કે ચારની બસ મા'શંકરભાઈને ધરે ઉભી રાખવી. "ત્રણ પાસ્તીન્જર છે." બસ આવી, રડતે મોએ બાબે વિદાય આપી તેનો મેં હસતે મુખડે સ્વીકાર કર્યો. અમે જરૂરીને અંદર ખડકાણાં. મને બારી પાસેની જગ્યા મળી. જનુભાઈ અને અમૃતભાઈ બીજી સીટ ઉપર સાથે બેઠા. મારી બાજુમાં એક કણાબી, સામે એક મુસલમાન અને તેની બાજુમાં એક વાણિયા-બામણ જેવો માણસ બેઠો હતો. બસ આખા શરીરે લક્ખો થયો હોય તેમ તેના બંધા અંગો ધ્રૂજાવતી ચાલી.

ખડભડ ખડભડ કરતી બસ ધોઘાને રસ્તે ઉપડી. કણાબીએ એક બીડી કાઢી સરળગાવી. ધૂમાડો ધૂમાડો થઈ ગયો. વચ્ચે બસનું અંજુન ગરમ થઈ ગયું એટલે ક્યાંક અર્ધો કલાક ઉભા રહ્યાં. ડોલ ભરીને ઢંધુ પાણી નાખ્યું. પછી બસ ઉપડી. છને બદલે સાતે ધોઘે પહોંચ્યો. ક્યાંક આરતીનો અવાજ આવતો હતો, ક્યાંક ડંક વાગતા હતા, મુલ્લા મસ્ઝિદે બાંગ પોકારતા હતા. અને અમે પૂનમચંદની તેલીએ રસ્તો પૂછતા પૂછતા પહોંચ્યા.

દેલી ખખડાવી અમે અંદર ગયા. વાણિયાવાળું કરીને પૂનમચંદ તેમના વહુ અને એક મિત્ર સાથે બેસીને ગામ ગપાય મારતા હતા. અમને જોઈ પૂનમચંદ ઉભા થઈ ગયા અને આવકાર આપ્યો, તેમના વહુ ઉભા થઈને પાણી લેવા ગયા. અમૃતભાઈએ પેલી ચિંકી આપી. પૂનમચંદ વાંચી ઉમળકાથી આવકાર આપ્યો, "આ તમારું જ ધર છે. મણિલાલ કેમ છે?"

અહિ મણિલાલને કોણ ઓળખે? અમે સમજાયું. હસતે મોહે પૂનમચંદ કહે, "કાંઈ વાંધો નહિં. હું એને પ'મ હિ' જ ભાવનગર ગયો ત્યારે મળ્યો હતો." તેમના વહુ એક ઘાલો અને એક લોટો પાણી ભરીને આવ્યા. પૂનમચંદ કહે કે, "મેમાન ભૂખ્યા હશે. વાળુની તૈયારી કરજો." "તે ઈમાં તમારે કે'વું પડે? બચારા આ ટાણે તો ભૂખ્યા જ હોય ને! હમણા થેપલાં શાક બનાવી નાખ્યું છું. તમે થોડી વાતો કરો ત્યાં સભાકામાં કરી નાખ્યું છું." અમૃતભાઈએ ચર્ચા કરી કે અમે ભૂખ્યા નથી અને મને પેટમાં ફાળ પેઠી કે રાત કેમ જાશે. પણ પેલા સમજુ બેન માને? "હે, અમારે ધરે મેમાન ક્યાંથી?" અને અંદર તજવીજ કરવાં ઉપડી ગયાં.

અમૃતભાઈએ પોતાનું અહિ આવવાનું પ્રયોજન સમજાયું. પૂનમચંદ કહે કે, "તમે જમી પરવારો એટલે એક અલી માલમ છે તેને બોલાવીએ. ત્યાં પીરમ જવાની વચ્ચા થઈ જશે. બેફિકર રહો."

થોડીવારમાં પૂનમચંદના વહુ આવ્યા અને ખબર આપ્યા કે વાળું તૈયાર છે. અમે જરા હાથ ધોઈને અંદર ગયા. વ્યવસ્થિત પાટલાએ નાખાઈ ગયા હતા. થાળીએ પીરસાઈ હતી. સુખરીના ડુકડાએ, બલ્બે થેપલાં, વાટકામાં તુરિયાંનું રસાવાળું શાક અને બાજુમાં કોબીનું અધકુચરું શાક, એક ઢગલી સેવ-ગાંઠિયા, બે કચોરીએ, કેળાનું રાયતું, ગાજ ચટણીએ અને આઠ કટોરીવાળું અથાણિયું. મને હાશકારો થયો અને હું તૂટી પડ્યો. પેલાં બેન પ્રાઈમસ ઉપર ગરમાગરમ થેપલાં ઊતારતાં ગયાં. અને અમને પીરસતાં ગયાં. અમે જેટલું આગ્રહને વશ થવાય એટલું થઈ ખાયું અને અંદર સાવ સલોસલ થયું ત્યારે ઉભા થઈ ગયા.

જરૂરીને પરશાળમાં બેઠા. પાન સોપારી ચાલ્યાં. ત્યાં અલી આપ્યો. ખાલી લંગોટી જેવું પહેરેલું. ખલે એક લાલ કપ્પું નાખેલું. પૂનમચંદ ઓળખ આપી કે "આ અલી માલમ છે. એને પોતાની ડોડી છે અને તમને લઈ જશે." અલીને સમજાયું કે પીરમ જરૂરી ને ત્રણ ચાર કલાકે પાછા આવતું છે. અમૃતભાઈએ પૂછ્યું, "કટલા પૈસા લેશો?" અલી કહે કે "પૂનમભાઈ કહે તે આપજોને." પૂનમભાઈ કહે કે, "સમજુ લેશું. તમતમારે ટેમ પાકો કરો."

કિશોર રાધન

અલી કહે કે, "તણ વાગ્યાની ભરતી છે. તો હું બતાવું ત્યાં આવીને મલજો. મારી હારે હાલો તો બતાવી દઉ." એટલે અમે ખબ કરતા પગ ચંપલમાં નાખ્યા અને ઉપડ્યા.

ઘરથી થોડે જ દૂર દરિયા કાંઠો હતો. મોટી એક પથરની પાળી, આ બાજુ રસ્તો અને પેલી બાજુ સુંવાળી રેતીવાળી ડિનારો અને પછી દરિયો. આકાશમાં આછો ઉજાસ. એ સિવાય બીજું કોઈ અજવાણું નહિ. મોજાંઓ "લપ લપ લપ લપ ભુફાંગ, લપ લપ લપ લપ લસાક," કરીને લુસકા મારે. અલીએ અમને એક લીમડો દેખાડ્યો. "આ લીમડેથી શીધે શીધા હાલ્યા આવવું. હું આંઈ કાંદા ઉપર મલીશ. ચાર પેલાં પોચી જાઓ." એ એંધાં પૂરા સમજને અમે છૂટા પડ્યા.

મેં કહું કે, "કાલે ત્યાં જઈને ખાશું શું?" મારું કામ પાહું. "હતારીનું," જનુભાઈ કહે, "એ તો ભૂલાઈ જ જાત. સારું થયું કે તને યાદ આવ્યું." મેં યાદ અપાવ્યું કે બાએ ખાવાનાની ઉબરી તો આપી છે પણ ઈ બધાને નો થઈ રે." એટલે કોઈ ગાંધિયાવાળાની દુકાન ગોતી. "તાજા છે?" "તે અમે વાશી રાખતા હશું? ચાખી જુઓ."

મને ગાંધિયો એક આચ્યો. "આ તો પોચો છે." હું ગાંધિયાપારખું. મેં ફરિયાદ નોંધાવી. દુકાનવાળો કહે કે, "ઈ આ દરિયાની હવા જ એવી છે. ઘાણ તેલમાંથી ઉતાર્યો કે દરિયો ઝૂક મારી જાય. જોવે છે? આથી સારા બીજે ક્યાંઈ નહિ મળે." બે રતલ ગાંધિયા બંધાવ્યા. સાથે ઢોથો ભરીને કાચાં પૌણીયાનો સંભારો અને આગલા દિવસના ગાંધિયાની ચટણી બાંધી આપ્યા.

"ગાંધિયા ખાશું શેની હારે?" તો કે હાલો કાંદા, મરચા, મીહું લઈ લઈએ.

એક દાણાવાળો દુકાન બંધ કરવાની અષ્ટીએ હતો. તેને જરા રોક્યો. દુકાન નાની. ગ્રાસ ઘરાક આવીને ઊભા રે તો દુકાનમાં ધોળે દિવસે અંધારું થાય એવડી. ઉપર ૧૫ વોટનો પોટો સળગે. હળદર, કંકુ કે ઘાણાજીરાના ડાઘાવાળાં ધોતિયું અને ખમીસ પહેરેલો દુકાનદાર રાજીના રેડ થયો હોય તેમ લાય્યું. "આવો આવો, શું જોઈએ છે?" પાંચ ઈ કાંદા લીધા. મીહું કેટલું લેવું એની ગડમથલ ચાલી. કોઈએ કદી મીહું ખરીદેલું જ નહિ. જનુભાઈ કહે કે એકાદ આનાનું લઈએ અને અમૃતભાઈ કહે કે પાવલીનું. અંતે બે આનાનું માંગ્યું. દુકાનદાર અંદર જઈ થોડી વારે પાંચ રતલની એક થેલી લઈને આવ્યો. અમારે તો એક મુદી જેટલું જ મીહું જોઈતું હતું પણ આબરુન જાય માટે એ થેલી લીધી. ઊચકવાનું મારે ભાગે આવ્યું. મીઠાના પાઈ પરથી દુકાનદારને કીધું કે એકાદ મુદી જેટલું લાલ મરચું જોઈએ. પેલાએ પરીકી બાંધી આપી અને કહે કે જે આપવું હોય તે આપજો. મરચાના બે પૈસા આપ્યા અને પેલાએ આનાકાની કર્યા વગર લઈ લીધા. અમે પાછા ઉપડ્યા અને પેલાએ દુકાન બંધ કરતાં કરતાં કહું કે "ક્યારે ય કાંઈ જોઈએ તો આવજો હો."

ફળિયામાં પૂનમચંદ ખાટલા ટળાવી પથારીએ કરાવી રાખી હતી. ધોળા દૂધ જેવા ઓછાંડ અને ઉપર કૂલ જેવાં પોચાં ઓશીકા અને ભૂખરા રંગની જેલની વાણાટની ચાદરો. પરશાળમાં એક પાણીનો લોટો, એક પ્યાલો અને ગ્રાસ દાતાણ મૂક્યાં હતાં. બચાડા પૂનમચંદ આમે આવવાની વાટ જોઈને જ બેઠા હતા. "ચાલો, ત્યારે તેમે તો સવારે વેલા જવાના. ખાલી ખડકીનો આગળિયો બંધ કરી દેશો તો ચાલશે. પાછા ફરો ત્યારે કાલે સાંજે મળશું." એમ કહી અંદર સૂવા ભેણા થા.

અમૃતભાઈએ પથારીમાં પડ્યા પડ્યા આકાશના તારા પરથી સમય કેમ કહેવો તેનો વર્ગ શરૂ કર્યો. પણ હું હવા, અજવાળી રાત, ભરેલું પેટ અને પોચી પથારીએ કામશ એવું તો કર્યું કે પાકના કેટલામાં પ્રકરણે નીંદર આવી તે ખબર ન રહી. સારું થયું કે અમૃતભાઈને અલારામ ઘણીયાણ હારે જ રાખવાની ટેવ હતી એટલે સમયસર સાડા ગ્રાસ ઊઠાડી મૂક્યા. દાતાણ, કોગળા કરી બધો સાચાન ઊપડ્યો. મારે ભાગે પેલું પાંચ શેરીયું બારદાન હતું. આટલું મીહું તો આપી જિંદગીમાં નહીં ખવાય તેમ વિચારી, મે એમાંથી એક મુદી મીહું પરીકું વાળી મારી ચડીના બિસ્સામાં ભરી દીધું અને થેલી પૂનમચંદની પરશાળમાં જ મૂકી.

કાંઈ પહોંચ્યા. માલમે એક ખૂણામાંથી ખોખારો ખાંધો એટલે અમે એની પાસે જઈ ઊભા. રેતીમાંથી ઘસડીને હોડી અલીએ પાણીમાં ઊતારી. એ હોડી પકડી ઊભો અને અમને હોડીમાં બેસવા કહું. માલમે વચ્ચેનું એક પાટિયું દેખાડી કહું કે "તમ બે જણા વચ્ચારી બેઠો. આ હોકરાને પેલે છેડે બેસવા. અને મોટાભાઈ, તમારા ચશમા ખીચામાં મેકજો. પાણીમાં પડશેને તો ગોત્યા જડશે નહિ" આ છેલ્લી સૂચના સાંભળી જનુભાઈએ ચશમા સાંચવીને મૂકી દીધા. હું હોડીને એક છેડે અને માલમ બીજે છેડે અમ બેઠા. બે હલેસાં માયો અને હોડી પાણીમાં. મારી નાસ્તા-કપડાની થેલી, ગાંધિયાની થેલી વગરે પગ પાસે મૂક્યાં.

કિશોર રાધન

ચારે બાજુ અંધારું ધોર. આકાશમાં વાદળાં હતાં. ક્યારેક ક્યારેક ચાંદો તોકિયું કરે તો ધૂમ્મસના ગોટાઓ જોવા મળે. તિનારો તો પલકારામાં અદૃષ્ટ થઈ ગયો. આટલી અસ્થિરતા કદી અનુભવી નહોતી એટલે હોડી સાથે મન ડામાડોળ થતું હતું. માલમ કહે "હવા આજ બદલાણી છે. કાંઈક નોખી છે."

"એટલે?" અમૃતભાઈએ પૂછ્યું.

"આ હોડી હવામાં થોડા લૂના વાયરા આવે છે. એવું કોઈ હિ થ્યું મને યાદ નથી." એવામાં એક જરા મોહું મોજું આવ્યું અને હોડી 'કિચૂડ, કિચૂડ, ધભ' કરતી એક ચક્કર ખાઈ ગઈ. દિશાઓ બદલાણી એવી ભાંતિ થઈ. માલમ કહે કે, "હોડીએ પૂછ્યી ફેરવી અટલે હવે દિશાનું ઓદાણ ચૂકી ગયો."

જ્ઞાની અમૃતભાઈને વિચાર આવ્યો. "કાંઈ વાંધો નહિં. તારી પાસે હોકાયંત્ર તો ચે ને?" "આંઈ હોકાયંત્ર નથી અને હોકો ય નથી" માલમે અફસોસ વ્યક્ત કર્યો. ખાલી એક બીડી કાઢી સણગાવી.

જનુભાઈ એ અંધારામાં પૂછ્યું, "કિશોર, તું કેમ છો? બરોબર તો છો ને?" મેં કહું કે "મારી ચડી ભીની થઈ ગઈ છે." "એ તો બીક લાગે ત્યારે કોઈને પણ થઈ જાય. એની ચિંતા નહીં."

મેં તરત બચાવ કર્યો, "ના, ના. અહીં નીચે બધું ભીનું ભીનું છે અને હું બેઠો ત્યાં ખાબોચિયું હતું એટલે ચડી સાવ લબદ્ધ થઈ ગઈ છે."

માલમે પોતાની ફિલ્મુઝી સમજાવી. "અટલે જ અમે લંગોટીયું પેરીએ. ભલે ને થાવી હોય એટલી પહે. સૂકી થતાં વાર નો લાગે..."

હું ચારે બાજુ જોતો જ રહ્યો. વાદળા ચાંદ આરેથી હટી ગયાં હતા પણ ધૂમ્મસે એની જગા લીધી. એટલે જૂદા જૂદા આકારના ઓળાઓ જોવા મળ્યા. ઘડિકમાં હાથી અને બીજી પળે જીથારિયો બાવો અને પછી એક સેકન્ડમાં પાણીનો બંબો અને બંબામાથી બદલાઈને પાણી ભરવા જતી પદમજાઓ થાય. હેરત પામી જાઓ! મનમાં ભય ન હોત તો વધુ મજા આવત. એમાં જેમ 'યિફ ઓવ બગદાદ' ની ફિલમમાં બાટલી ઉઘાડતાં અંદરથી ધૂમાડો નીકળે એમ એક દિશામાં કાળો ધૂમાડો દેખાણો. બાટલીમાંથી નીકળતાં જેમ ધૂમાડાનાં કણો એકઢા થઈને જિનના આકારમાં ગોઠવાતા ગયાં તેમ આ ધૂમાડો કાઈક વિચિત્ર આકાર લેવા લાગ્યો. હજુ તો શું છે અને શું નહીં તેવો વિચાર કરીએ ત્યાં તો અમારી હોડીથી હજારગણ્યું એક મોહું જહાજ અંધારામાંથી અમારી છાતી સામે પ્રગટ થયું. ધસમસતું એ વહાણ અમારી દિશામાં આવી રહ્યું હતું. માલમે ચપળતાથી હોડી ફેરવી અને હલેસા મારી હોડી એક બાજુ ફેરવી. પેણું જહાજ, પાણી જોઈને હરખાતી, બલખાતી, દોડતી મહાકાય બેંશની જેમ અમારાથી દસેક કૂટ દૂરના અંતરેથી સરસરાટ ચાલી ગયું. બેંશ દોડતાં દોડતાં એક ઢેકો મારતી જાય તેમ એ જહાજે એક પાણીની છાલક મારી અને અમને બધાને અંગેઅંગ તરખોળ કરી દીધા, હલાવી દીધા.

"ઓમ ભૂર્ભૂવસ્ત્વ..." હું બોલવા લાગ્યો અને માલમ "યા ખુદા, યા અલ્લા" બોલી ઊદ્ઘયો.

અમે અંદરથી હલબલી ગયેલા પણ જરા બહારથી સ્થિર થયા એટલે અમૃતભાઈએ માલમને પૂછ્યું, "હવે પીરમ કઈ બાજુ એ ચે તે કેમ ખબર પડશે?"

માલમ કહે, "સૂરજ ઊરો તેની વાટ જોઈએ એટલે દિશા પકડાય." અમૃતભાઈએ અંધારામાં કેવી રીતે જનુભાઈને આંખ મારી ઈશારો કર્યો હશે એ ખબર પડી નહિં પણ બને એક સાથે બોલ્યા, "તો કાંઈ હોડી ફરી લઈ જવાય?"

માલમ હસી પડ્યો, "કાંકો ક્યાં છે ઈ ખબર પડે તો પીરમનો પણ તાગ આવી જાય ને જ ને! કાંકો ગોતવો રહ્યો. એટલે બેઠા છઈ વાટ જોતા."

બાધાની જેમ ટગર ટગર જોતા અમે બેઠા. પંદરેક મિનિટમાં મને એક બાજુ કરી આભાસ થયો. મેં આંગળી ચીંધી કહું કે "આંઈ કાંઈક લાગે છે..." માલમે નજર નાખી અને પળમાં જ બોલી ઊદ્ઘયો કે, "એય ઘોંઘા આવી ગયું." હલેસા મારી બે મિનિટમાં કાંઈ પહોંચાડ્યા. પેલો માલમ હોડીમાંથી ઉત્તરી તેને પકડી રાખે એની વાટ જોયા વગર હિભ્મતથી કાંકા પર લુસ્કા

મારી એવરેસ્ટ પહોંચેલા પેલા એડમન્ડ હિલેરીની જેમ એક આનંદની અવધિ અનુભવતા તીવ્યા.

માલમ કહે, "હાલો, હવે તાળો મળી ગયો. બેસી જીવ. થોડો ઉજાસ થવા માંડ્યો છે. હમણા પીરમ પોંચી જઈએ." અમૃતભાઈએ માલમને સમજાવ્યો કે આજે રે'વા દઈએ. મહેનતના બે રૂપિયા એના હાથમાં મૂકી અમે ઉપડ્યા પાછા. મારી ચડી ભીની હતી. મીઠું મીઠા હારે ભલી ગયું હતું. અમૃતભાઈએ ગાંઠિયાની ઘેલી તીવ્યકી તો ગાંઠિયાની ખીચરી થઈ ગઈ હતી. ઘોઘાનો કોઈ કૂતરો રાજુ થશે ને આશીર્વાદ આપશે એવા વિશ્વારથી એ પડીકું એક ઝાડ નીચે મુક્યું.

ઉધાએ શું જોયું?

(મારો મમરો: નાનપણામાં કનૈયાલાલ મુનશીની 'ગુજરાતનો નાથ' પહેલીવાર વાંચી તેનું એક પ્રકરણનું મથાળું 'ઉધાએ શું જોયું?' તે મને ગમી ગયેલું. પ્રકરણમાં કંઈ દમ નહોતો. પણ મોટી ઉમ્મરનાઓને બહુ જ રસ પડતો. એ મથાળા પરથી મને પણ મન હતું કે હું એવું એક પ્રકરણ લખીશ. આ નવલકથા તો નથી તો પણ ફૂલ નહિ પણ ફૂલની પાંખરી સમો આ પ્રયોગ છે.)

ઘોઘાની મસ્ઝિદમાંથી બાંગ પુકારાતી હતી. તે સમયે આ ગ્રાસ સાહસિકો પૂનમચંદની ડેલીએ એક ચીડી મૂકી, ખડકી વાસી સવારના છિની બસ પકડવા ઘોઘાના પાદરે ઉપડ્યા. બધા થોડા ઘણા ભીના તો હતાં પણ એમાંનો એક કિશોર તો લથબથ થતી, ખારી ઉસ થઈ ગયેલી ચડીએ કંઈ અવનવા ઉત્સાહથી એક ઘેલી જૂલાવતો જૂલાવતો કૂદતો હતો. એમાં વડિલ જેવા દેખાતા ભાઈ લોહીલુદાશ છાતીએ રંગાયેલ કફ્ફનીથી સક્ષ હતા. બીતાં નહિ, એ તો પેલાં મરચાની પડકીએ ભીનાં થતાં રંગ રેણાબ્બો હતો. તેમનું મન ત્રિયા દેશ, મમ્મદ જાંગલાના વિચારમાં તીતરી ગયું હતું. સાથેનો ચણિમશ નૌજવાન આ એક નવો અનુભવ મળ્યો એમ માની આ વીતેલી રાતને વાગોળતો હતો.

આજે તેમને પ્રતીતિ થઈ કે માણસ મોતના મુખમાંથી પસાર થઈ ચૂકે ત્યારે એ પળે વિસરાઈ ગયેલી તૃષ્ણાઓ ભય દૂર જતાં ફરી પ્રદિપ થાય છે. બસને વાર હતી એટલે ત્યાંના વડલા નીચે બેસી સૌએ નાસ્તાનો ઉભ્યો ઉઘાડી, સૂકું બટાટાનું શાક અને પૂરી સંપીને આરોગ્યાં.

(મારો મમરો: હમણા હમણા હું આત્મવિશ્વાસ ગૂમાવતો જઉ હું એવી એક દહેશત લાગતી હતી. ટેકનોલોજીનો ભય વધતા એકલો પડી ગયો હું અને બીજાઓ આગળ નીકળી ગયાં છે. પાકે ઘડે કંઈકા ન ચેતે તેનો અર્થ સમજાયો. આજે આ વાત વાંચી બીજા મારા જેવા હમદર્દીઓ કે હમરાહીઓ છે એની ખાત્રી થઈ અને એક અનેતી રાહત અનુભવી. રાતે તીવી વાંચવાને બદલે ટીવી જોઈશ, પેલા વિસીઆરની લમણાઈક તો ગઈ! હાશ, ભલું થજો હરનિશનું!)

મારા ફેબ્રિલીએ મારી સેઈફી માટે મારી પાસે સેલ ફોન ખરીદાવ્યો. મારો ફોન રાંધવા સિવાય બધું કરી શકે છે. "૨-૧૫ ઓફ દ્વારાઈન", "સ્ટેઇટ ઓફ દ્વારાઈ" સેલ ફોન છે. નાનો એટલો કે બે વાર ખોવાઈ ગયો હતો. બસે વાર મારા ખમીસના પિસ્સામાંથી મહ્યો હતો. જ્યારે સેલ્સમેને સમજાવ્યું કે આનાથી 'ઈ મેઈલ' મોકલી શકાય. કેલ્ક્યુલેટર પણ બની જાય. પરસનલ સેકેટરી પણ બને, મેં પૂછ્યું કે "આનાથી સામી વ્યક્તિ જોડે ફોનથી વાત થાય ખરી?"

હું ચારે બાજુથી નવી ટેકનોલોજીથી વેરાયેલો હું. હું જુનો અને ભાગતી ટેકનોલોજી. આમાં માનવીનું સ્થાન ક્યાં? આપણે એટલું યાદ રાખવાનું કે આપણી પાસે હાથ, પગ અને હૈયું છે. આપણી પાસે ચોવિસ કલાક છે. અને આ ગણિતમાં ટેકનોલોજીને બેસાડવાની છે. સેલ ફોન ગમે તેટલો નાનો બનાવે પરંતુ ફોનના છેડા મારા કાનને અને મોને પહોંચવા જોઈએ. ડાયલ કરવા માટે મારે અંગૃહાનો ઉપયોગ કરવો પડે અને અંગૃહાથી એક જ આંકડો દબાવવો પડે. અને મને માનવને તે ન ફાવે તો મારે ટેકનોલોજી શું કામની છે? તમે ફોનની સાઈઝ ઘડિયાળ જેટલી કરી શકો તો ઉત્તમ. પરંતુ તેને ડાયલ કરવાં મારા આંગળાના ટેરવા જીણા નથી થવાના.

મારી પેઢી જે ૧૮૫૦ પહેલાં જન્મી છે, તે એક ઉત્તમ યુગમાં જન્મી છે. રેડિયો-ટેલીવીજન કે ટેલીફોનનો એટલો વપરાશ નહોંતો.

હાઈસ્ક્વુલમાં લેસન કરતાં લાલ-ભૂરી પેન્સીલની જરૂર પડે તો હું મારા મિત્ર યોગેશને ધેર અદ્ધો માઈલ દોડતો જતો. મને ખબર નહોંતી કે હું 'જોણિંગ એફ્સરાઈઝ' કરતો હતો. વેર યોગેશ ન હોય તો એની બા સાથે વાતો કરતો અને બા કહે કે "જા, બેટા આવ્યો છો તો મને દૂધ લાવી આપ." આ રીતે વડીલો સાથે 'સોશયલાઈઝિંગ'નો ગુણ કેળવાયો. અને યોગેશના મોટાભાઈ હાર્મોનિયમ વગડતા હોય અને બેસાડીને પોતાનું ગીત સંભળાવે. આ રીતે ઠાવું મોહું રાખી કર્કશ સંગીત સહન કરવાનો ગુણ કેળવાયો.

કોઈ મને સમજાવશે કે - મોર્ન પ્રિટિંગ - જિરોક્સ મથીન - રેડિયો - ટીવી - ટેઈપ રેકૉર્ડ કશાય વિના મીરાં, નરસિંહ, આખા, કલીર, નાનકના બજનો કેવી રીતે ચારસૌ વરસ પછી પણ લોકોને કંઠસ્થ છે? જેમની ટેઈપ-ક્સેટો- ૧૮ રૂં પયામાં ગવેરે વેચાય છે એ ગાયકીના માતાજીના ગરબા- કે ગીતો લોકો ચાર મહિના પછી વગાડવાના છે? ટેકનોલોજીની સિદ્ધિ એક વાત છે અને માનવીનું અધ્યરાપણું એ એક બીજી વાત છે.

રેડિયામાં વાગતી બિનાકાના ગ્રંથ મિનિટના ગીતો સાંભળીને બે ગ્રંથ પેઢી તેચાર થઈ. ૨૦ મિનિટની લોગાલે રેક્ઝ આવી. ૮૦ મિનિટની ક્સેટ-ટેઈપ આવી. ૭૫ મિનિટની સીડી આવી. હવે ગ્રંથસો સીડીનું ચેઈજર મળે છે. સેલ્સમેને મને સમજાવ્યું કે આમાં ગ્રંથોસો સીડી પ્રોગ્રામ કરી દેવાની. પછી જે ગાયન સાંભળવું હોય તે સાંભળવાનું. પછી મારામાંના માનવીએ પૂછ્યું કે મારે ફલાણું ગીત સાંભળવું હોય તો? "ઓ, તે તમારે લિસ્ટમાં ચેક કરવાનું. પછી નંબર સેટ કરવાની ચાંપો દબાવવાની અને પછી સાંભળવાનું." આ બધું કરવા માટે તમને યાદ રહેવું જરૂરી છે. અને તેમ કરવા રોજ બદામ ખાવી પડે. 'આમાં આ ચેઈજર બાગ્ઝું હોય તો?' 'તમારે નવું ચેઈજર લાવી નવેસરથી ગ્રંથસો સીડી પ્રોગ્રામ કરવાની.' અને આ બધી કડાકૂટમાં જો સમય બચે તો તમારે સંગીત માશવાનું. ભૂલતા નહિ તમારી પાસે ૨૪ કલાક છે.

અમારા એક મિત્ર છે તેમણે ધરમાં પાંચ પાંચ કૂટના બે સ્પીકર (૫૦૦ ડેલરનું એક) ખરીદ્યાં છે. મને સમજાવે કે આ સ્પીકરમાં પાંચ ભાગ છે. ટોટલ દસ્ટ સ્પીકર અંદર છે અને આમાં મંજુરા એક સ્પીકરમાંથી, હોલક બીજામાંથી અને શરણાઈ નીજામાંથી સંભળાય. મેં તેમને કહું કે આપણામાંથી કેટલા માનવીઓના કાન એવા હશે કે જે મંજુરા ક્યાંથી વાગે છે અને શરણાઈના સૂર કર્યા ભાગમાંથી આવે છે તે કહી શકે? સાહેબ, ટેકનોલોજીને જે કરવું હોય તે કરે-મારા કાનને સતેજ કરી આપો.

જે લોકોને વિસીઆર ગોડવતા નથી આવડતું તે લોકોને હજુ પણ તક છે. વિડિયો રેકૉર્ડ કરવાનું ટાઈભર ગોડવતા શીખી જાઓ. કારણ કે હવે 'વિસીઆર' બજારમાંથી અદૃષ્ટ થઈ રહ્યાં છે. નવી ટેકનોલોજી 'ડિવીડી' લઈને આવી છે. ફિલ્મો હવે ડિસ્કમાં જોવાની. મારા દીકરાએ મને પાંચ ડિસ્ક એક સાથે ગોડવાય અનું 'ડિવીડી' લેયર બેટ આપ્યું છે. એનું કહેવું છે કે બે કલાકની પાંચ ફિલ્મો હું એક સાથે જોઈ શકું. "પછી કશાની ખટખટ નહીં." મેં કહું કે "વાહ, દર બે કલાકે મારે ડિસ્ક બદલવા ઉંચું નહીં થવાનું. તું પણ બેટા શ્રવણ પાક્યો."

આ ડિવીડી ટેકનોલોજી શિયેટરના મોટા સ્કીનની તોલે આવે ખરી? મજા ફિલ્મ જોવામાં નથી. મજા ફિલ્મ જોવા જવાના પ્રસંગમાં છે. ખાસ તેચાર થવાનું. બહાર હોલ્ટમાં જમવાનું. મિત્રોને મળવાનું અને ફિલ્મ જોવાની. શાનિવારની સાંજ ઉત્સવમાં પરિણામે. અને ફિલ્મમાં આજુબાજુવાળા હસે તો કયારે હસવું તે પણ સમજાય. શિયેટરની ફિલ્મ એ સામાન્ય માનવી માટે સામજિક પ્રસંગ બની રહે છે. ધરનું 'ડિવીડી' આખા સામાજિક કુદુંબને ચૂપ કરી દે છે.

કિશોર રાવળ

મારો દીકરો રટગર્સ યુનિવર્સિટીના કેમ્પસ પર રહે છે. તેની પાસે માઈક્રોટ, નાનક્ઝુન રેફિજરેટર છે અને માઈકોવેવ છે. અને બીજી અનેક વિધ સગવડો છે. હું સુરત કોલેજમાં ભાષાનો ત્યારે બાજુવાળા પાર્ટનરનો સ્ટવ વાપરતો. રાતે અઢી વાગે વાંચવા ઊંઠા ત્યારે ચાંચા પીવાનો રિવાજ હતો. હવે તમે અઢી વાગે ઊંઠો અને માઈકોવેવથી ઓવનમાં ચાંચા બનાવો તો ટોટલ સમય બે મિનિટ થાય. જ્યારે સ્ટવ પર બનતી ચહાની રામાયણ આ નવી પેઢી શું સમજે! આજે વિચારતાં લાગે છે કે ચહાથી રાતે ઊંઠ નહોતી ઊડતી, પરંતુ ચાંચા બનાવવાની પ્રોસેસથી ઊંઠ ઊડતી હતી. ઊંઠા પગે બેસીને સ્ટવને પંપ મારતાં મારતાં ચાંચા બનાવતાં જ તમારી ઊંઠ ઊડે છે. તેમાં જો ન કરે નારાયણ અને દૂધ કાંઠી જાય તો પછી નવી રામાયણ, નવી પેઢીને એ મજા ન સમજાય!

માઈકોવેવ ઓવનની ટેક્નોલોજી એવી છે કે તમારી માઈકોવેવ ઓવન બીજાને ન ફાંચે અને બીજાને ઘેર તમે હંડી ચાંચા ગરમ કરવા જાવ, ઓવનની સામે ઊભા રહો, અને ટગરટગર જોયા કરો. ઘરની માલિકશ્બ તમને જુઓ. પછી તમને એવું થાય કે હું એન્જિનિયર અને આટલી ઓવન ચાલુ કરતાં ન ફાંચે! (ઘરની માલિકશ્બ પણ એમ જ વિચારે) છેવટે ઘરનું નાનું બાળક ઓવન ચાલુ કરી આપે. અમારા ઘરમાં 'સ્ટેટીટ ઓફ થ આર્ટ' (સીઅર્સના સેલ્સમેનના શબ્દો છે.) ઓવન લીધી છે, જો એને પૈંડા હોય તો રસ્તા પર ભાગે. પરંતુ અમે સવારના દાળભાત રાતે ગરમ કરવા પુરતું જ વાપરીએ છીએ.

નવું મિલેનિયમ આવ્યું - "કોમ્પ્યુટર એર્ડીજ" લાવ્યું. દુનિયા આખીને તમારા ઘરમાં ઠાલવી દીધી અને ઘરને દુનિયાને બીજે છેડે પહોંચાડી દીધ્યું. ભારતના મિત્રોને દરરોજે 'ઈ-મેઇલ' મોકલી શકાય. મારી દીકરી એના રૂમમાંથી મને ઈ-મેઇલ મોકલે છે. કોમ્પ્યુટર તમને દુનિયા આખીમાં લઈ જાય. પરંતુ સૌથી અગત્યનું આપણા જીવન ગણિતમાંનું એક પરિમાણ 'સમય' બદલાવાનું નથી. તમારી પાસે ર૪ કલાકમાંથી ઊંઠ અને નોકરીનો સમય બાદ કરો તો ર૪ કલાક બચ્યો.

હવે આ ર૪ કલાકને તમે કરુંબ માટે વાપરશો? ટીવી ઉપરની પ૦ ચેનલો જોશો? દેશી સ્ટોરમાંથી લાવેલી "હમ તો મહોબત કરેગા" નામની લાવેલી ફિલ્મ જોશો? રવિશંકરનું કે માઈકલ જેક્સનનું સંગીત સાંભળશો? કે કોમ્પ્યુટર પર બેસશો? ભગવાનનો પાડ માનો કે બહુ ઓછા લોકોને વાંચવાનો શોખ છે. નહિ તો એક પ્રોફ્લેમ બીજો વધે. આપણી બધી ગ્રાયોરિટીમાં ભગવાન તો છેલ્સે જ હોય. તો તેનો સમય ખાસ ભગવાની જરૂર નથી. વીક-એન્ડમાં કારમાં અનુપ ગલોટાના ભજનની ટેઇપ વગાડી દેવાની.

મારી દીકરી મને સમજાવતી હતી કે કોમ્પ્યુટરથી બેંકિંગ કરવાનું - શોપિંગ કરવાનું - હવે બધું ઘર આંગણો. અરે ભલા! મારે ખમીસ કે પેન્ટ ખરીદવાનું હોય તો મોલમાં ગયા હોઈએ, બે પાંચ સ્ટોરમાં ગયા હોઈએ તો એમાં મજા કે ઘરમાં બેઠાં બેઠાં બોક્સમાંથી ખરીદવાનું? બેકમાં જઈએ તો બે ત્રણ લોકો જોડે 'હાઈ-હેલો' કરાય. મેનેજર મિસિસ ફોર્ડ આનંદથી આવકાર આપે. મને એ ગમે. બોફ્સ નહીં.

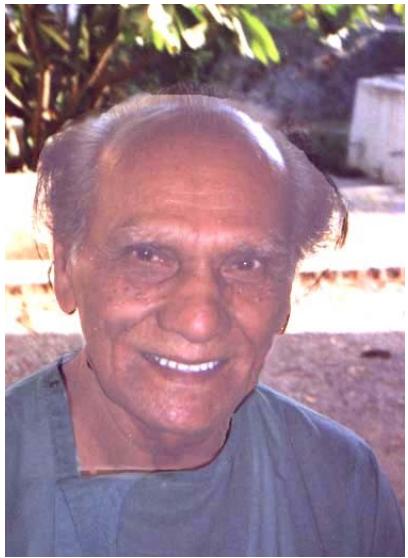
હું 'ઓલ ફેશન' માણસ છું. માણસને માણસની હુંફ જોઈએ. જો ટેક્નોલોજી આપણને, માનવ શરીરને અને સમય મર્યાદાને ઘાનમાં ન રાખે તો પછી ટેક્નોલોજી ગમે તેટલી આગળ વધે માણસ પાછળ પાછળ ઘસડાવાનો જ છે.

છેલ્સે, થોડા દિવસ પહેલાં મિત્ર સાથે ફીન પર વાત કરતો હતો. પંદર વીસ મિનિટ વાત કરી. પછી એ મિત્ર મને કહે છે કે "હરનિશભાઈ, આ મોડર્ન ટેક્નોલોજીની બાલિભારી તો જુઓ. તમે જ કહો. હું કયાંથી વાત કરતો હોઈશ?"

હું કહી બોલું તે પહેલાં પાછળથી ટોયલેટ ફ્લાશ થવાનો અવાજ આવ્યો.

એક પરિચય ધરમશી શાહ કિશોર રાવણ

માણસને જોઈએ માત્ર એક ચિનગારી-અને જીવનનો માર્ગ પળમાં જડી આવે. કોઈને માર્ગ જડ્યો દક્ષિણ આદિકાના એક સ્ટેશન પર ફેંકાઈ જવાથી, કોઈને માર્ગ જડ્યો માથે સફરજન પડવાથી. પંદર વર્ષના ધરમશી શાહને ભાવનગરમાં સાથીઓ સાથે આવેલા ઉદ્યશંકરને રંગમંચ પર નૃત્ય કરતાં જોઈને. મનનો મોરલો બોલી ઊઠ્યો કે બસ આની જેમ અંગેઅંગની કળા કરવા-માં જ ખરી મોજ છે.

ભાવનગરના મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહનાં તાજાં જ લગ્ન થયેલાં. યૂરોપમાં તેમણે ઉદ્યશંકરનું નૃત્ય જોયેલું. તેના પર મુંગ થઈને ભાવનગર આવવાં આમંત્રણ આપેલું. ૧૯૭૮માં ભાવનગરના મોતીબાગમાં તેમના ગ્રાન્ટ કાર્યક્રમો થયા. એક મહારાજાસાહેબ અને ભાવનગરના અમલદારો, પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનો માટે, બીજો મહારાઝાસાહેબની છત્રછાયા ડેણ સત્તારીઓ માટે અને ત્રીજો કાર્યક્રમ વિદ્યાર્થીઓ માટે યોજવામાં આવેલો.. તેમાં મૂળ કચ્છનો પણ રંગુનમાં રહેતા ભાઈ સાથે જઈ વસેલો ધરમશી દક્ષિણામૂર્તિમાં ભણવા ભાવનગર આવેલો તે પહોંચી ગયો.

આશા પાવલોવાના હાથ નીચે પશ્ચિમના બેલે ડાન્સના અંગલાલિત્ય (ક્સપલનેસ) અને ભારતના રાધિકા-કૃષ્ણની મુદ્રાઓના સમન્વયના પ્રયોગો

કરતાં શીખેલ ઉદ્યશંકર અલમોડામાં આવી પૂર્વ-પશ્ચિમના નૃત્ય પ્રયોગો શરૂ કર્યા. ફાન્સની સિસ્કો આકષ્ણાઈને સાથે આવી વસી અને અદ્ભૂત સર્જનાઓ કરી ભારતમાં અને વિદેશમાં પ્રેક્ષકોને મંત્રમુંગ કર્યા. પાવલોવા પાસેથી ઈભ્રૂવાઈઝેશન, વસુ-વિસ્તરણ, પ્રાણાલિકાઓના બંધનો છોડીને થતું નવસર્જન, નવતર નૃત્ય સર્જન કરતાં શીખેલ ઉદ્યશંકર ચીલાચાલુ નૃત્યોમાંથી બહાર નીકળી નવી જ ભાત પાડી.

બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળતાં, ધરમશીનાં રંગુન સાથેના સંબંધો અને ભાઈ તરફથી પહેલાં મળતી પૈસાની મદદ કપાઈ ગયાં. નૃત્ય પ્રત્યે ધરમશીની લગન પારખી મૂળશંકર ભડે. એ પણ એક અંત્યન, નિષ અને ગાંધીજીના રંગે પૂરા રંગાયેલ સિદ્ધાંતવાદી શિક્ષક હતા. ઉદ્યશંકરે અલમોડામાં નૃત્ય શીખવા માંગનારાઓ માટે શિબિર જાહેર કરી પણ ત્યાં જવાના પૈસા ધરમશી પાસે નહોતા. મૂળશંકર ભડે પોતાની ૧૫૦૦ રૂપિયાની મામુલી ભિલકતમાંથી શિબિરની ફી તારથી મોકલી આપી અને પછી ધરમશીને કહું કે "જા અલમોડા"- "ગો વેસ્ટ યંગ મેન" ની જેમ જ!

શિબિરમાં રોજ બે વર્ગો તો અચૂક જ ઢોય અને તે બને માટે ઉદ્યશંકર પોતે જ આવતા. સવારે શાસ્ત્રોક્ષ્ટ નૃત્યકળાની અંગભંગી અને સાંજે ઈભ્રૂવાઈઝેશન જેમાં જૂદી જૂદી ઘટનાઓ, પ્રસંગો આપે અને તે પ્રમાણો, તે પ્રસંગનો ભાવ સૌચે પોતાની આગવી સૂજ પ્રમાણે તે જ પળે નૃત્યમાં આલેખવાની. દાખલા તરીકે એમ આપે કે ધરનું બારણું ખોલતાં જ તમને

એક સાપ કેશ માંડીને બેઠો હોય... કરો નિરૂપણ!" દેહલાલિત્ય ઉપર ખૂબ જ ભાર મૂક્ષાતો. નૃત્ય પહેલાં પેટ ખાલી રાખવાનું, શરીરના એકે એક સાનુયુઓની હલમયલાને એક કલાત્મક, લયબદ્ધ મુદ્રામાં પ્રદર્શિત કરવો તે શીખવા મળ્યું. દીઢ વર્ષ અલમોડામાં ગાળી, પાણ આવ્યા ભાવનગર. આવીને 'મેઘલીલા' નૃત્ય રચવા વિચાર આવ્યો. ભાવનગરમાં નવા વિચારો માટે પંકયેલી ધરશાળાના પ્રમુખ હરભાઈ ત્રિવેદી સામે પ્રસ્તાવ મૂક્યો અને તેમણે ઉપપ્રમુખ રધુભાઈ પાસે ઠેલ્યા. તે કહે કે "તમે કેટલા પૈસા આપશો?" ધરમશીભાઈ કહે કે "ભાઈ, હું પૈસા કેમ કરી આપું? મારે જ સંસાં છે."

તે વખતના ભાવનગરના ન્યાયાધિશ ત્રિવેદીસાહેબ અને તેમના પત્ની શાંતિલાલેનને કાને વાત ગઈ. એ બંને યૂરોપ જઈ આવેલાં, કલાનાં રસિક, પ્રેમી અને પ્રશંસક. તેણે મદદ કરી અને મેઘલીલા રચાયું. તે વખતે આમંત્રાણો આપવામાં મતલેદો થયા. કોઈ ભાવનગરના દિવાન અનંતરાય પહૃણીને બોલાવવા માગતા હતા અને ગુજરાતી શીખવતા તેજસ્વી પ્રાચ્યાપક રવિશંકર જોખીએ "રાજ્યપુરુષો અને કલાને શું? અસ્થાને માન કેમ આપાય?" એવો વિરોધ ઉકાયો. અંતે પહૃણીસાહેબને આમંત્રાણ. તે ખૂબ જ પ્રભાવિત થયા અને નૃત્યના આગળ અભ્યાસ માટે ધરમશીભાઈને ધણી મદદ કરી.

ઈતિહાસના શિક્ષક તરીકે ધરમશીભાઈને ધરશાળામાં કામ મળ્યું અને ભાવનગરમાં સ્થાયી થયા. આજે આટલાં વર્ષે પણ મને યાદ છે ભાવનગરમાં રસ્તે જતા ધરમશીભાઈ. પોતાના જ તાનમાં ચાલતા, તાલબદ્ધ લયબદ્ધ દેહઅંગી કરતા, નાચતા, છુંકતા ચાલે. તે વખતે ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ ખાલી ગરબા કરતી વખતે ધરની બહાર નીકળી નાચી શકતી અને પુરુષોમાં ખાલી ભવાયા, તરશાળા જ હોય. ત્યારે ભાવનગર આ 'ધનયકુર' ધરમશીભાઈને જોઈ ભવાં ચડાવે.

ધરશાળામાં કવિ પ્રફલાદ પારેખનો તેમને પરિચય થયો. તેમના રચેલાં અનુભુતિ ગીતો 'વર્ષામંગળ'ના નૃત્યના કાર્ય કર્મમાં પરિણાય્યો. એ જોવા બહારના માણસો પણ તત્ત્વર થતાં અને થોડું ધમસાણ પણ થતું.

ધરશાળાના વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થીનોને નૃત્ય માટે ઉતેજન આપ્યું અને આજે વર્ષથી ભાવનગરમાં તેમના પતિ જવેરબેન સાથે નૃત્યોના વર્ગો ચલાવે છે. આજે ૮૧ વર્ષે પણ તેમની સાથે વાતો કરતાં તે ઊભા થઈ જાય અને જૂદી જૂદી મુદ્રાઓ, કટિલંગો, પગલાંના ડેકાઓ દર્શાવી ત્યારે તમારા મનમાં તેમની વય વિસરાઈ જાય અને પહેલાંના જ, યુવાવસ્થાનાં જલક અને થનગનાટ અનુભવી શકો. ધણા ધણાને નૃત્યમાં રસ લેતાં કર્યા અને 'નાયનારાઓ' તરફની ગુજરાતીઓની સૂગને દૂર હટાવી છે. તેમણે અનુભવેલો નૃત્યપ્રેમ તેમના જેટલાં જ દસ બાર બીજાંઓમાં સીઁચ્યો છે એ કંઈ ઓછી સિદ્ધિ છે?

આ વર્ષે નૃત્યના કેન્દ્રે તેમનો ફાળો સ્વીકારતા ગુજરાત રાજ્ય યુવા-સાંસ્કૃતિક વિભાગ તરફથી તેમને 'પંડિત ઓમકારનાથ' પારિતોષિક ગયા વર્ષ જ આપવામાં આવ્યું છે. આપણામાં વસતાં રત્નો આપણો પારખી શકીએ અને તેમને કહી શકીએ કે "ભાઈ, તમ થકી અમે કેટલાં ઉજળાં અને ભાગ્યશાળી છીએ" અને ગદ્ગાદ થઈએ!

	પ્રવાસ આદ્ભુલાસ્કા!-૨ પ્રતિમા ભહુ
--	--

ત્યાંની હોટલમાં રાતવાસો કર્યો. બીજે દિવસે તેનાલી નેશનલ પાર્કમાં, બસમાં બેસીને દસ કલાક ફરવાનું હતું. પાર્ક એટલે નાનો પગપાળા જવાય એવો બગ્ગીઓ નહિ પરન્તુ પર્વતો, ખીંચ, જંગલો, નદી વચ્ચે માનવસર્જિત સરિયામ રસ્તાઓ

કિશોર રાતન

એકરોના ઘેરાવામાં સાપોળિયા જેવા સરતા હોય. આ પાર્કમાં પહેલાની ઉત્તો લાખ એકરની સરહદમાં પાછળથી ૨૫૦૦ લાખ એકરનો વધારો થયો છે. અમારી બસ ધીરે ધીરે ચાલ્યા કરે. બે જણ કલાકે નક્કી જગ્યાએ એકી-પાણીની રિસેસ હોય એમ ઊભી રહે. નાનકડી લાકડાની બંગલીમાં બાથરૂમની સગવડ. બસની પાછળ એક બાલરણું ખૂલે અને ત્યાં ગરમાગરમ કોઝી કે ચોકલેટ, આપણે અહિ કોકો કહીએ તે, પેપર કપમાં આપે. જે જેટલું પીવું હોય તેટલું પીવાની છૂટ. બસની સીટ ઉપર તમારા ખાવાનાનાં પેકેટ મૂકી દીધા હોય મન થાય ત્યારે ખાવ. રસ્તામાં બીજું કંઈ જ ન મળે. આ આખા વિસ્તારમાં હરિયાળા પર્વતો ફેલાયેલા અને વચ્ચે ખીણ, નદી, આચ્યા કરે. પર્વતોમાં પણ પીળા, રાખોડી, ચોકલેટી કષ્યાઈ, આ જણ રંગોની વિવિધતા હતી. એમાં કંઈ કમ ન હતો કે આના પછી આ રંગ આવે. રસ્તાની લગોલગ જ આ પર્વતમય જંગલ. અમારી બસમાં વિવિધભાષી માનવનો શંખુમેળો હતો. એક બેન અમારા ડ્રાયવર તથા ગાઈડ હતા. બસમાં વાતો નહિ કરવાની અને ચૂપચાપ ચોપાસ નજર દોડાવ્યા. કરવાનું સૂચન હતું. જેવું કંઈ હાલતું ચાલતું નજરે પડે એટલે 'સ્ટોપ' કહેવાનું. તરત જ બસ ત્યાં ઊભી રહે અને જ્યાં દેખાયું હોય ત્યાં આંગળી ચીધે. અવાજ કર્યા વગર જોવાનું. ખૂબી તો એ છે કે બસમાં, કોઈ કોઈનું લાગેવણે નહિ., પણ બધા એકબીજાને જગ્યા આપી ન દેખાયું હોય તો દેખાડવા મહેનત કરે. એકલપીડા કે સ્વાધી નહિ. 'મે જોયું તો તું પણ જોઈ જો' એવી દાનત દાખવે. પોતે ઉચ્ચા-નીચા થઈ બારી પાસેથી ખસી બીજાને જગ્યા કરી આપી કયાં જોયું તે બતાવે. દૂરબીન અને કેમેરાની ઘડાઘડી થાય. પ્રવાસમાં જાપાનીઝ લોકો ઘણાં હતાં. એ બધાના હાથમાં નાનકડા કેમેરા, વિડિયો કેમેરા હોય જ. બસ પટાપટ ચાંપ દબાવ્યા જ કરે. એકબીજાને આંગળી ચીધી ટૂઢ્યો બતાવે અને ખુશ થાય. એ જોવાની આપણને ગમત આવે.

આ રીતે જોતાં જોતાં અમને મૂળ નામનું ગ્રાણી દેખાયું. મૂળ ચારપગું અને ચારેક કૂટની ઉચ્ચાઈવાળું છે. ઘોડા જેવું મોં, પણ કાન પાસેનો ભાગ ઘણો આગળ પડતો લાંબો અને શિંગાભ ભરા. એક સફેદ રીછણ અને તેનાં બે બચ્ચાં જોયાં. એક બાલ ઈંગલ, ટોલિયું બાજ (આ (ટોલિયું નથી પણ એના માથા પર સફેદ ટોપી જેવું આવરણ હોય છે એટલે આવું નામ પાછ્યું છે) તથા ઈંગલના માળામાં તેનાં ઈડા એટલું જોવા મળ્યું. બાકી એક સરખી કુદરતની લીલા માણ્યા કરો. વચ્ચે પહેલાં જોઅ-લી, બરફનું પાણી થઈ વહેતી નદી આચ્યા કરે. સફેદ પણ ડોણાઓલું પાણી વહે. એના કંઠ લોકો પિકનિક કરે. પોતાની જ આર.વી. (રિકિએશનલ વેહિકલ- બધી બેડ, રસોડું અને બાથરૂમ વગેરેની સગવાડવાળી મોટર) માં આવે અને નદીકિનારે પાર્ક કરી, નદીમાં માછલી પકડે, પાણીમાં તરે, જંગલમાં ફરે, રાતવાસો પણ આ ગાડીમાં જ કરે. તાપણું કરી માછલીઓ પકાવે. બહાર કોઈ સગવડ નહિ. ગામની વસ્તી પણ નથી. આવી વીસ-પચીસ ગાડીઓ હતી.

રસ્તે જતાં મેધધનુષ જોયું. 'લા-ના-પી-લી-ભૂ-વા-જા' એમ મેધધનુષના સાત રંગ અને કમ નાનપણમાં ગોખેલા તે સાતે ય રંગની પહોળી પડ્યાઓ એકબીજામાં ભળી આખે આપી કમાનવાળું નુષ મેં તો પહેલી વાર જોયું. કેવી કુદરતની લીલા છે કે મેધધનુષના રંગ આ જ સાત અને આજ કમમાં હંમેશા હોય! જુકી જુકીને સલામ આ સર્જકને.

સુપરત કરી દેવાનો. તે આપણને આપણી શિપની કેબિનમાં સીધી મળે. ફીફત હાથમાં રાખવાનો સામાન જ આપણી પાસે રહે. હાથ-સામાન લઈ એ લોકોની જ બસમાં અમારે સેવર્ડ જવાનું હતું. શિપ ત્યાં નાંગરેલી હતી. આખે રસ્તે એક સરખા હુંગરોની હાર, નીચે આલાસ્કાના અખાતમાં મળતી નદી અને ઉપર અમારો રસ્તો એમ સફર ચાલી. જૂદા જૂદા વળાકે જૂદા જૂદા ટૂઢ્યો ગોચર થાય. વરસાદ પણ હતો. લેડી ડ્રાયવર એકધારી બોલે જતી હતી: આજુબાજુની માહિતી અને એને લગતી નાનીમોટી રમ્ભુજો... મોટા ભાગના લોકો જોકે ચીરી ગયાં હતાં. સાંજે શિપ ઉપર પહોંચ્યા. અમારી કેબિનમાં અમારો સામાન આવી ગયો હતો. નહિ મજૂર શોધવાનો કે નહિ બેગ ઊચ્ચકવાની. અમારા શિપનું નામ 'સન પ્રિન્સેસ' (સૂર્યકુમારી) હતું. એ પણ એક અલાયું, સ્વતંત્ર નગર જ જોઈ લો.

કિશોર રાવળ

૮૫૧ ફૂટ લાંબું, ૧૦૫ ફૂટ પછોળું અને ૧૦૫ ફૂટ ઊંચું અમારું જહાજ. એમાં પેસેન્જરની ૧૦૧૧ કેબિનો એટલે ૨૦૨૨ પેસેન્જરો માય. શિપના કામગારો અને કૂંભીં ૮૮૦ સમાય. આપણી કેબિન માટે આપણને ચાવી આપે તે પ્લાસ્ટિક કાર્ડના રૂપમાં હોય. એની ઉપર આપણું નામ, કેબિન નંબર શિપના ફોટો સાથે છાપેલા. બારણાંમાં લખ્યું હોય કે નિશાની બતાવી હોય એ રીતે કાર્ડ પસાર કરવાનું. આપું અંદર ન જાય. જો તમે બરોબર નાખ્યું હોય અને તમારું જ કાર્ડ હોય તો ત્યાં બચુકરી લીલી બતી થાય, બારણાનો નોબ ફરે અને બારણું ખૂલે, નહિ તો લાલ લાઈટ થાય, બારણું ખૂલે જ નહિ. કેબિનો ઘણી નાની પરંતુ અધ્યતન સગવડતાથી ભરેલી. એક કેબિનમાં બે જણા રહી શકે. બે પલંગ અને બજે પણે અલાયદા લેંપ, બાથરૂમ, કપડાં રાખવાનો કબાટ, લખવા માટે ખાનાવાળું ટેબલ, આ બધી જગ્યાએ અલગ લાઈટ. બે જણા પણ એક બીજાને દખલ ન કરે તેવી રીતે બતીઓ ગોઠવેલી. નાનું ટી.વી. અને લાઉઝસીકર હતાં જેમાંથી જાહેર સૂચનાઓ કે કેપટનના સંદેશાઓ ગમે ત્યારે પહોંચાડતા. ટી.વી. ઉપર પણ શિપ વિષેની, કાર્યક્રમો વિષેની માહિતી હોય. તો ચેનલ બદલતા બહારની દુનિયા વિષે પણ જાણી શકો.

બધા મળી ૨૦ કે ૨૨ મજલા હતા. એના આખા પેટાળમાં સરસામાન તથા ખાવા-પીવાનો જંગી જથ્થો રાખવાની જગ્યા. પછી તેના ઉપર કૂ રહે. શિપની લંબાઈને ત્રણ ભાગમાં વહેંચેલી: આગલો, વચ્ચેનો અને છેલ્ખો. આગલો અને છેલ્ખામાં અમુક માળ પર સિનેમા ગૃહ, કોન્ફરન્સ રૂમ, નાટક, સંગીત વિગરેના હોલ કે સ્ટેર્ટ્જ કરેલા. દરેક હોલના અલગ નામ. સાતમા માળ પરનો જ ડેક એવો હતો કે તમે આખી સ્ટીમર ફરતે ગોળ ચકરાવો, પ્રદક્ષિણા કરી શકો. લોકો આ ડેક પર રીતસર ચાલવા નીકળે. 'કેટલા રાઉડ માર્ચ' એમ પૂછપરછ પણ કરે. સમયની પાંબંદી નહિ ગમે તે રીતે ચાલી શકો. પાંચમે માળે ઓફિસો હતી. જોઈતી માહિતી, તાર, ટપાલ, જે શહેરમાં ઉત્તરવાનું હોય તો તેનું

રિઝર્વેશન, ટિકિટ બગેરે બધું કામ અહિ થાય. એમાંથી છેક અને સાતમે માળે જવા અલાયદી, પારદર્શક લિફ્ટ હતી. આ ત્રણ માળા પૂરતો આટલો મધ્ય ભાગ પણ ખૂબ રોનકદાર શાશ્વતારેલો રહે. ઉપર નીચે જવા ગોળાકાર દાદરા. જતાં આવતાં ત્રણ માળ દેખાયા કરે. આ દાદર પર અમસ્તા અમસ્તા પણ ફરવાનું મન થાય. મોટા તહેવાર હોય તેવું વાતાવરણ ખુલ્લું (ચિત્ર ૫). છેક માળે ફરતી જીતજીતની દુકાનો. ઘણી ઘણી ચીજો મળે. સ્ટીમર દરિયે હોય ત્યારે જ આ દુકાનો ખૂલે. બંદર પર ઊભી હોય ત્યારે વેચાણ ન કરી શકે. આજુભાજુ ચોગરદમ દુકાનો તો ત્યાંથી જેમ વચ્ચે જાઓ તેમ શરાબ પીવાના બાર અને ત્યાં બેસવાનાં મુલાયમ નાના મોટા સોફા, ટેબલો ગોઠવેલા. એક બાજુ મધુર સંગીત વગાડનારા વગાડ્યા કરે. તમે ચાહો તો નિરાંતે બેસો, ઘરીક બેસો, વાંચો, પીઓ કે ધીરા અવાજે ગાયા મારો. આ બધું કરતાં કરતાં સાગર તો સરતો જ જાય-સ્ટીમર ચાલે પણ આપણને તો સાગર જ પાછણ જતો લાગે ને! આ તો રોનક હતી ત્રણ માળની. અહીં જ લાઈબ્રેરી અને કાર્ડ રૂમ પણ હતી.

બીજા ૧૫ માળાઓ સુધી જવા અલાયદી જગ્યાએ આઠેક લિફ્ટ હતી. દરેક મજલાના અલગ નામ આપેલા. સાથે નંબર તો ખરા જ. ૧૫, ૧૨, ૧૪ મજલા ઉપરથી આજુભાજુ ચોગમ બધું દેખાય તેવી રચના. બાકીના માળ પર કેબિનો હતી. કોઈ કેબિનને નાના વરંડા હતા, કોઈને બારી હતી અને વચ્ચેના ભાગની કેબિનોમાંથી કંઈ દેખાય નહિ.

૧૪મા માળ પર ચોવીસે કલાક માટે ખાવાનું અને ચા કોઝીનું ગોઠવી રાખે. ત્રણ-ચાર જીતના ફ્લો, ખજૂર, અખરોટ જેવો સૂકો મેવો, બે, ત્રણ જીતના બ્રેડ, બિસ્કીટ ગોઠવેલાં હોય. માખણ, ચીજ વગેરેના ટગલાબંધ પેકેટ હોય. એક બાજુ થોડી સ્નેક્સની વાનગી, બીજી બાજુ થોડી ગરમ વાનગી રાખેલી મળે. ગરમ વાનગીમાં શાકાછારી માટે એકાદ વાનગી મળી જાય. ખાવાનું લખલૂટ અને જોઈએ ટેટલું લેવાય. આ ડેક ઉપર ગમે ત્યારે ખાવ તો પૈસા નહિ આપવાના. તમારી ટિકિટમાં આવી જાય. ખાવા પીવાના થડાની ત્રણે બાજુ ઘણા. બધાં ખુરશી ટેબલ, સોફા ટેબલ ગોઠવેલાં. ચાહે તો એકલદોકલ બેસો, ત્રણ-ચાર જણાં બેસો કે ગ્રૂપમાં બેસો. કોઈ રોકોટેક નહિ, કોઈ પરવાનગી લેવાની નહિ. અહીં જગ્યાં બેસો ત્યાં સાગર દેખાય. (ચિત્ર ૭). વચ્ચેવચ નાનું સ્ટેર્ટ્જ કરેલું તેમાં સંગીતના સૂરો વચ્ચે ડાન્સ કરવા જવાનું. અમુક નક્કી કરેલા દિવસે અને સમયે ડાન્સિંગ શીખાડાવે પણ ખરા. આમ આ ડેક પર ચોવીસે કલાક ખાણી-ઘણી, મોજ મજાની છોળો સાગર સંગે ઉડે. એક દારુ ન પીવાય!

૧૨, ૧૩ અને ૧૫માં મજલા પર રમતગમત. ત્રણ જીતના સ્લિબિંગ પુલ (ચિત્ર ૮) અને એક ઉના પાણીનો પણ હતો. હેલ્પ સેટર, સૌના બાથ, બ્યુટી પાર્લર વગેરેમાં છૂટથી પૈસાનો ઉપભોગ કરવાની સગવડતા હતી.

કિશોર રાવળ

આ ઉપરાંત રોજ આપણી કેબિનમાં તે દિવસનું નાનું ચોપાનિયું આવી જાય. એમાં કઈ જગ્યાએ કેટલા વાગે શું શું પ્રવૃત્તિઓ થશે તેનું સમયપત્રક આવે. તમારે જે જોવું હોય કે જે પ્રવૃત્તિ કરવી હોય તે સમય અને સ્થાન પ્રમાણે તાં પહોંચી જવાનું.

રોજ રાતનું જમવાનું નક્કી જ નંબર આપેલાં ટેબલ અને હોલમાં લેવાનું. હંમેશ એ જ જગ્યાએ અને એ જ સમયે ડિનર મળે. આગળ પાછળ જમવાનું ન મળે. રાતનું ડિનર આપણી ટિકિટોમાં આવી જાય એના બીજા પૈસા ન પડે. આમ ૧૪માં માળાની દાવત અને અહિનાં ડિનર સિવાય જ્યાં ખાવ તે ગાંઠના પૈસે, ટિકિટમાં નહિ. અમુક દિવસે કેપ્ટન ડિનર વખતે હાજર હોય અને તમને મળવા આવે ત્યારે તમારે ફોર્મલ કપડાઓમાં જ જમવા જવાય. એ દિવસ તમને પહેલાંથી જણાવી દે એટલે એની તૈયારી રાખી જવાનું. શાકાહારી હો અને આપણું દેશી ખાવાનું જોઈએ તો એશિયાન વેજિટેબલ અગાઉથી એટલે ટિકિટ બુક કરતી બખતે જ જણાવી દેવાનું. ન જણાવો તો ત્યાંના સ્વાદનું ચીજું, નૂંલસ, બાંદુલા શાક જેવું બધું મળે. અમારી આપી સ્ટીમરના પેસેન્જરને બે વિભાગમાં વહેંચેલા. એક હોલમાં અમે પાંચસો જગ્યા બેસ્તાં હતાં. આવા બે હોલ હતા.

બીજા બધા તેક પર જયાં ખાવા-પીવાની સગવડો હતી ત્યાં આપણા પૈસે ખાવાનું પીવાનું. તમે કઈ ખરીદી કરો કે ખાઓ-પીઓ ત્યારે પૈસા ન વાપરતા તમારું કેબિન કાર્ડ જે ચાની રૂપે આપેલું તે જ વાપરવાનું. બધાનું બિલ છેક્સ દિવસે તમારી કેબિનમાં આવી જાય તે બરો પછી તો જ શિપ પરથી નીચે જવાનું. રોજ રોજ પૈસા કાઢવાના નહિ. કોઈ લે જ નહિ.

જાણ્યા, અજાણ્યા લોકો લિફ્ટમાં કે ગમે ત્યાં બટકાય, મળે ત્યારે 'હેલો, શું જોયું? કેવું વાતાવરણ છે?' એવી ઘડીક વાત કરે. અથવા એક લે શાબ્દ કે મલકાટથી એકમેકને અભિવાદન કરે. બે હાજર માણસો, બધાં લોગાં છતાં પોતપોતાનાં ગુલતાનમાં! એવી દરિયાઈ નગરી હતી.

બીજે દિવસે 'કોલેજ ફ્લોર'માં દાખલ થયાં. ફ્લોર એટલે એક પછી આકારનો અખાત જેની બજે બાજુ દુંગરો હોય. આમ તો સમુદ્ર જ પણ બરફ ઓગળીને તાજું પાણી થાય અને તેમાંથી જહાજ પસાર થાય. થોડાં તરતાં ગ્લેશિયર જોયા. અમે 'ગલ્ફ ઓવ આલાસ્કા'માં હતાં.

પછીના દિવસે 'ગલેશિયર્સ બે'માં પ્રવેશ્યા. અહિ બધી સ્ટીમરો જઈ નથી શકતી. આ પ્રવેશ માટે પરવાનગી લેવી પડે છે. અહિ ઘણી લેલ માછલીને ઉછળતી જોઈ. ઘણી જગ્યાએ, બસોએક જગ્યાએ લેલ જોવા મળે અને એના જોલ કરાવે. મેં સિંગાપોરમાં આ જોએલા. પણ કશાય બંધન વગર સ્વતંત્રતાથી પોતાના નેસર્જિક વાતાવરણમાં ઉછળતી માછલી જોવી એ અનેરી વાત છે. એ પણ દરિયાઈ સપાટી પર નજર ફેરવી શોધવાની મજા ઓર જ છે. લાઉડસ્પીકરમાંથી ઘોષણા થઈ કે સ્ટીમર લેલના પ્રદેશમાંથી જાય છે એટલે સૌ સતત્ક થઈ જોવા લાગ્યાં. માછલી પાણીમાંથી હવામાં ઉપર જઈ પાણી નીચે પડે એટલે 'એ..હે..ય' મોટેથી બોલાઈ જવાય. પેસેન્જરમાં એકાદ જગ્યા પણ જૂંઝે એટલે બૂમાબૂમ કરે, પછી ગમે તે ભાષામાં હોય. એટલે બધા લોકો દોડી આવે. કોઈ તાળી પાડે તો કોઈ જુદા જુદા અવાજ કરી હર્ષ પ્રદર્શિત કરે. એક બીજી જાતની રૂપેરી માછલીઓ, સિલ્વર ફિશ, નાની હતી. દરિયામાંથી હવામાં ઉપર મોં નીચે પૂંછડી એમ અધ્યર થઈ ગોળ ગોળ ફરી પાછી દરિયામાં પડે. ગોળ ગોળ ફરે ત્યારે રૂપેરી રંગ બહુ સરસ ચ્યાકે. ઘણી બધી હોય. સામટી છ સાત અધ્યર આવી જાય. આગળ જતાં ઘણાં ગ્લેશિયર્સ તરતાં જોયાં. (ચિત્ર ૮) જાણે ભૂરી ભૂરી છાશમાં કોઈ કુલ્યા વહુએ નર્ધુ માખણ તરતું રહેવા દીંદું ન હોય! અહિ કઈ સાસુ અને વઢશે?

એના પછીના દિવસે 'સ્કેગવે' નામના શહેરમાં નાંગર્યા. જે શહેર આવે ત્યાં નાની ટૂર, અથવા તો ત્યાં શું જોવાનું, એની ટિકિટ, માહિતી વગેરે શિપ પરથી જ મળી જાય. જવા અને આવવાના વખતની ઘોષણા થઈ જાય. ત્યાં સુધીમાં જ ફરી લેવાનું. આપણું કેબિન-કાર્ડ જ બતાવી ઉત્તરવાનું અને પાણી આવવા પણ એજ કાર્ડ. બીજી કઈ જરૂર નહિ. એક જગ્યાએ અમે પાંચમે માળેથી ડેક ઉપર ઉત્તર્યા પણ પાછાં આવ્યાં ત્યારે ભરતી થઈ ગયેલી હોવાથી સીધા સાતમે માળેથી ચડી શિપમાં દાખલ થયાં.

કિશોર રાવળ

સ્કેગવેમાં ફરવા માટે બસની એક ટૂર લીધી હતી. ઈ.સ. ૧૮૮૮માં સ્કેગવેની ફ્લોન્ડાઈક નદીમાં કેનેડાની સરહદ પાસે સોનાની રજકણો દેખાઈ. પહેલે દિવસે લગભગ ૩૦૦૦૦ માણસો આ સોનું શોઘવા ગયા. જવા માટે માર્ગ નહિ, રહેવા માટે ઘર નહિ, ખાવાપીવાનું ન મળે, સખત ઠીન્યાંથી પહુંચો, તો પણ ભૂખ્યા ઘાસા, મરણતોલ હાલતમાં પણ લોકો દોડ્યા સોનું શોઘવા. કંઈ કેટલાય લોકોએ જાન ગૂમાવ્યા. આ આખી બીના 'ગોલ રશ'ના નામે ઓળખાઈ. અને બે વર્ષમાં તો સોનું મળતું પણ બંધ થઈ ગયું. અને આ લોકો જંગલમાં કેવા જિયસીની જેમ રહેતાં હતાં તે અને નદી વગેરે જોયું. ત્યાં એક બે કુટુંબો તે વખતની રહેણી કરણી, નાચગાન કરી બતાવી મનોરંજન કરે છે.

આગળ કેનેડાની સરહદ સુધી બસમાં લઈ ગયાં. ત્યાંથી 'બાઈટ પાસ' દેખાતો હતો. આ આખા રસ્તે, રસ્તાની બસે બાજુ, જાં-બુડિયા ગુલાબી રંગના જંગલી ફૂલોનો જાણે કુટ્પાથ કર્યો હોય તેમ પથરાયેલા હતા. ન કોઈ વારે, ન કોઈ પાણી પીવડાવે કે ન કોઈ સરખી ઊચાઈ રાખવા કાપે. છતાં એક સરખા અલમસ્ત પોતાની શોભાથી રસ્તો શોભાવતા પર નાની ટ્રેન પણ ફરે છે. ખાવાનો કાંટો હોય,

બંનીરતાથી બધાં આ પ્રક્રિયામાં લાગી ગયા. બહુ મજા પડી ગઈ. પચાસેક જણામાંથી અમને વીસેક જણાને સોનાની રજ મળી. બાડીનાની ધોવાઈ ગઈ. એ રજ સાથે લઈ જવા નાનકી પ્લાસ્ટિકની બેગ પણ આપી હતી. મને મળી તે રજકણો હું લઈ આવી. રામ જાણે

સાથી રજકણ છે કે પછી ચણકતી ધાતુ મ્રવાસીઓને આકર્ષવા રાખી હોય! સોના કરતાં તે જ જગ્યાએ જઈ જે રીતે કરવા મળ્યું એ અનુભવ અદકે હતો.

હતા. 'બાઈટ પાસ'
એવો સરસ જળધોથ

પડતો હતો. એના આકાર ઉપરથી અનું નામ 'ફીક ફોલ' પડ્યું છે. પર્વતની ટોચ ઉપર તળાવ છે એમાંથી આ ધોઘ પડે છે. એક પહાડ પરથી બીજા પહાડ પર જવા પુલ હતા. એમાંનો એક ખાસ 'સ્પોર્ટ બિજ' તરીકે ઓળખાય છે. ધરતીકંપને લીધે હાલતા-તૂટા પર્વતને સિથર કરવા આ પુલ જુડી જ રચનાથી બાંધ્યો છે. અહીં ફરતાં આખે રસ્તે જાણે નભને ચૂમવાની હરિફાઈ કરતા પર્વતો અને વૃક્ષો પરસ્પર વાતાવાપ માડી બેઠા હોય તેવું લાગે(ચિત્ર ૧૧,૧૨,૧૩)

આના પછીના દિવસે 'જૂનો' શહેર પહોંચ્યાં. અતિશય વર્ષા અને પવન હતા. એટલે હું તો નીચે ન ગઈ. પણ આ જગ્યાએથી જ ડેલિક્ષપ્ટરમાં ગ્લેશિયર્સ દેખાડે અને એની ઉપર ઉતારે, પાંચ દસ મિનિટ ચલાવે એવી ટૂર હતી. લગભગ બધાં જ પેસેન્જરોએ આની ટિકિટ લીધી હતી. પણ ગ્લેશિયર્સને અમે ન ગમ્યા એટલે એણે પવન, વર્ષાની બેલડીને મોકલી આપ્યાં. બસેએ મન મૂકીને અમારું એવું સ્વાગત કર્યું કે ટૂરવાળાએ ટિકિટના પૈસા પાછા આપવા પડ્યા. અમારી મનની મોજ મનમાં જ રહી ગઈ. આ પણ એક અનુભવ જ છે ને!

બીજે દિવસે 'કેચીકન' શહેર આવ્યું. અહીં પણ અમે બસ ટૂર લીધી(ચિત્ર ૭) ત્યાંના જંગલની શોભા ખૂબ જ સુંદર હતી. વર્ષો પહેલાં નદી કિનારે ગિય આડીમાં લોકો લાકડાનાં ઘરો કરી રહેતાં. જીચા જીચા લાકડાના મોટા થાંબલા પર, પંખી પ્રાણી વગેરેના પ્રતિકો કોતરી, રંગી જીચે જીચે કરતાં જાય એને 'ટોટમ પોલ' કહે છે(ચિત્ર ૧૪,૧૫,૧૬) જીવનના ખરાબ તત્વોને દૂર કરવા આવા થાંબલા કરે. એક આખો કબાલો સાથે રહે એટલે પ્રવેશ પાસે પોતાના મોભા પ્રમાણેના પ્રતિકો જેવાં કે ગરૂડ, રેવન, રીછ, વ્યેલ, વરુ, એમ એક ઉપર એક કરે. આ પ્રતિક પરથી કચ્ચો કાફકલો છે તે ખબર પડે. આ મરણ પામેલાની ખાંખી નથી. કે નથી એની પૂજા થતી. પણ કબાલાની બહાદુરીનું પ્રતિક ગણે છે. ચિન્હો પરથી બહાદુરીનો કાશ કાટે. મહદૂ અંશે ફેન્ઝલી ટ્રી જેવું ગણાય. કહેવાય છે કે જગતના સૌથી વધારે ટોટમ પોલ આ વિસ્તારમાં છે.

છેલ્લે દિવસે કેનેડિયન સરહદમાં શિપ પ્રવેશયું. બજે બાજુ બરફના વન-રાઈવાળા પહાડો. એક અર્ધગોળાકારની કલ્પના કરીએ તો વચ્ચેના ભાગમાં બરફના પહાડો. પહાડો એટલે કે આ ટેકરા બરફથી આચ્છાદિત નહિ પણ બરફના કષા ઉપર કષા એમ નીચેથી ઉપર સુધી પત્થર નહિ પણ બરફનીજ જિચાઈ(ચિત્ર ૧૭). આવા ૨૦૦ ફૂટ ઊચા ટેકરા હતા. અમારું શિપ એ અર્ધગોળાકારમાં ખુલ ખુલ નજીક ગયું(ચિત્ર ૧૭) અને હળવે હળવે જમણેથી ડાબે ફર્યું. આ ફરતાં ચાર કલાક થયા. તાં સુધી લોકો ૧૨, ૧૩, ૧૪ અને ૧૫ નંબરના ટેક ઉપર જોરદાર ફૂકાતા પવન અને તડકાનો સામનો કરતાં ઊભા.

કોઈને ત્યાંથી ચસકતું નહોતું. આ જે વર્ષે આખા બરફના પર્વતોની હાર હતી તે ખારા પાણી અને તડકાની ગરમીને લીવે ગમે ત્યાંથી ધૂમગઢાકાથી તૂટે અને સમુદ્રમાં પડે. વીજળીની જેમ સખત અવાજ થાય. અમને સતત સૂચનો થતાં હતાં કે ગમે ત્યારે હાલી પણ ઉઠાય એટલે ધ્યાન રાખતું. કંઈક થશે એવી આશામાં અને કષું જોવાનું ચૂકી ન જવાય એમ બધાની નજર ત્યાં ખોડા-યેલી હતી. અમને નાના નાના ગ્રાણ જગ્યાએથી આવા બરફ તૂટીને પડતા જોવા મળ્યા. પણ ઘણા નાના હતા. ઘણી વાર આવા આખાને આખા ખડક પણ દરિયામાં પડે અને સ્ટીમરને નુકશાન કરે. આવા બરફના ખડકને આઈસબર્ગ કહે છે, અમને તો ખુલ જ નાના નાના આઈસબર્ગ જોવા મળ્યા.

બીજે દિવસે વહેલી સવારે આલાસ્કાની ટૂર પૂરી કરી અમે વાનકુવર પહોંચ્યા. અહીં દરિયાઈ સફર પૂરી.

નાટક ક્ષિતિજ વસુધા ઈનામદાર

(મારો મમરો: લેખિકા આ એકાંકીને 'એઝાર્ડ' નાટકની કક્ષામાં મૂકે છે. પણ મને એ એટલું 'એઝાર્ડ'- અસંગત નથી દેખાતું. જીવનમાં જયારે તમને લાગે કે બધા માર્ગો બધ થઈ ગયા છે ત્યારે માનવી કલ્પના દોડાવી નવો જ પથ નિર્મે છે. સુખને માટે પ્રણાલિકા લંગ કરવી પડે તો તે માટે પણ તૈયાર થઈ જાય એ 'સુખની શોધ' Persuit of happinessનું ચુંબકત્વ અદ્ભુત છે.)

સમય સાંજનો

સ્થળ એક નાનકું બેઠા ઘાટનું મકાન. ઘરમાં પ્રવેશવાનાં પગથિયાં આગળ રંગબેરંગી કૂલની હારમાળા અને તેના ખૂણામાં ઊગણું આસોપાલવનું વૃક્ષ, એની નીચે વિચારમણ ઊભેલી સ્થી.

પાત્રો એક સ્ત્રી, એક પુરુષ

સ્ત્રી (આશ્રયથી) અરે, તું? આમ અત્યારે? અચાનક?

પુરુષ (સહેજ ગુસ્સાથી) કે એમ કહે છે? અચાનક ક્યાંથી? મારો પત્ર નહોતો મળ્યો?

સ્ત્રી ક્યાં?

પુરુષ એરોડ્રોમ પર.

સ્ત્રી આવી તો હતી.

પુરુષ તો મળી કેમ નહિ?

સ્ત્રી કેટલાં બધાં વર્ષો પછી તને જોયો... પણ જોઈ લીધા પછી તને મળવાની ઈચ્છા ન થઈ!

પુરુષ (આશ્રયથી એકીટશે સ્ત્રીની સામે જોઈ રહે છે)

સ્ત્રી કેમ ચૂપ કેમ થઈ ગયો?

પુરુષ હું વિચારું છું, શું તું મારી પત્ની છે?

સ્ત્રી છું...ના, ના, હતી.

પુરુષ અને આજે?

સ્ત્રી આજ એક માત્ર સ્ત્રી છું.

પુરુષ હાં, અન્ય પુરુષ સાથે મોજમજા કરતી.

સ્ત્રી ખીંચ, મોજમજા શબ્દ નહિ વાપરતો.

પુરુષ કેમ?

સ્ત્રી એ શબ્દથી મને ઉબકો આવે છે.

પુરુષ અન્ય પુરુષથી ક્યારે આવશે?

સ્ત્રી (મુખ પરના ભાવો બદલ્યા વગર) બીજ કોઈ વાત કર.

પુરુષ હું આટલાં વર્ષ મળ્યો, તે પણ તારે જ ખાતર એય તને ન ગમ્યું?

સ્ત્રી ગમ્યું, પણ ખાસ નહિ.

પુરુષ મેં મોટી ભૂલ કરી.

સ્ત્રી શાની? લગ્ન કરવાની?

પુરુષ (ગંભીર) હં...

સ્ત્રી કોની સાથે? મારી સાથે કે 'એ'ની સાથે?

પુરુષ 'એ'ને શું કામ યાદ કરી?

સ્ત્રી તને ન ગમતું હોય તો નહિ કરો.

પુરુષ ના...ના એમ નહિ. 'એ' તો તને ખૂબ જ યાદ કરે છે. 'એ'ને તને મળવાની, તને ત્યાં અમારી સાથે પરદેશ લઈ જવાની ખૂબ જ ઈચ્છા છે.

સ્ત્રી (એ જ બેરી ઉદાસીનતાથી સાંભળતી હોય તેમ) હં...

પુરુષ (પોતાની વાત ચાલુ રાખતાં) તારી આ ફૂશ કાચા... અને ચહેરા પરની કલાણતા જોઈને 'એ'નું ફદ્ય દ્રવી ઉઠશે.

સ્ત્રી (આશ્રયથી) એમ?

પુરુષ એટલું જ નહિ, 'એ' તને જોઈને કદાચ મને છોડી દેશે.

સ્ત્રી (મુક્કત કઠે) 'એ' તને નહિ છોડી શકે. 'એ' તને ચાહે છે.

પુરુષ હા, એક સમયે તું પણ મને ચાહતી હતી.

સ્ત્રી આજે પણ ચાહું છું.

પુરુષ (ધૂષાથી) હંમુ...અન્ય પુરુષ સાથે રહીને

સ્ત્રી (થોડાક ઊચા સાદે) એમ તો તેં પણ 'એ'ની સાથે લગ્ન કર્યા એટલે તું અને હં...હં અને તું બને સરખાં...

પુરુષ મેં તો લગ્ન કર્યા છે, પણ તું તો...

સ્ત્રી હું લગ્ન કરી શકું તેમ નથી.

કિશોર રાધન

પુરુષ કેમ?

સ્ત્રી એ તો પુરુષમાં નથી.

પુરુષ એ તને કઈ રીતે ખબર પડી?

સ્ત્રી એણે જ એ પહેલી મુલાકાતમાં કહ્યું હતું.

પુરુષ બીજા કોઈની સાથે લગ્ન કરી લે પણ આમ કોઈકની...

સ્ત્રી મારે લગ્ન નથી કરવાં.

પુરુષ (આશ્વર્યથી) પણ કેમ?

સ્ત્રી (દૃઢતાથી) મારે કોઈ પુરુષ પતિ તરીકે નથી જોઈતો.

પુરુષ તો એમ જ કહેને તારે પુરુષરૂપી ઢાલ જોઈએ છે. ઢાલ પણ કેવી, તલવાર વિનાની!

સ્ત્રી હાં, એ ઢાલના ઓઠા હેઠળ હું મારા દુઃખને પંપાળું હું. એમ કરવું મને ગમે છે. હું જાણે મારા ભૂતકાળને કટકે કટકે ચાવું છું. ક્યારેક એમ કરવાનો કંટાળો આવે ત્યારે તેને વાગોળ્યાં કરું છું.

પુરુષ તારાથી છૂટા પડવાનું દુઃખ શું મને નહિ થયું હોય?

સ્ત્રી તારું એ દુઃખ કદાચ આપધાત કરેલા મૃત્યુ જેવું હશે.

પુરુષ રહેવા દે હવે. તારું દુઃખ ગરોળીએ પેકડી રાખેલા જીવતાં જીવડાં જેવું છે. જો તું ધારે તો ઝટ દઈને છોડી શકે, પણ તું એમ નથી કરતી. તું દુઃખને આકુળવ્યાકુળ કરી મૂકે છે ને એમ કરતાં તું પોતે પણ દુઃખી થાય છે. 'એ' એક દિવસ કહેતી હતી. (વાત કરતાં ક્ષણેક માટે થંભી જાય છે)

સ્ત્રી શું કહેતી હતી?

પુરુષ એમ કે સ્ત્રીઓ સુખમાં પણ દુઃખ સંભાર્યા કરે છે.

સ્ત્રી કદાચ 'એ' ની વાત સાચી હશે. 'એ' મણે મને એમ જ કહ્યું હતું કે પુરુષ દુઃખમાં પણ સુખનો અંચળો ઓઢી ફર્યા કરે છે.

પુરુષ (સહેજ સિમત સાથે) આપણી વાત આકૈપ પ્રતિ આકૈપ જેવી ન થઈ?

સ્ત્રી (સ્વસ્થ રહીને) તું કાંઈક ખાઈશ અથવા પીશ?

પુરુષ ના, એવી કોઈ ઈચ્છા નથી, પણ તું આપે છે તો લઈશ.

સ્ત્રી શું લાવું?

પુરુષ તારી ઈચ્છા.

સ્ત્રી મને હવે એવી કોઈ ઈચ્છાઓ રહી નથી.

પુરુષ તો રહેવા દે. ઈચ્છા વગરનું આપેલું મને નહિ ભાવે.

સ્ત્રી સારું તો...તો નથી જ લાવતી(બજે ચૂપચાપ...)

પુરુષ કે ચૂપ થઈ ગઈ?

સ્ત્રી તને યાદ છે? આ વૃક્ષ જયારે નાનકું હતું ત્યારે એનાં આછાં પીળાં-લીલાં ને થોડાં રતૂમદા કૂણા કૂણા પણ્ણો પર હું પાલવ ઢાંકી દેતી. મને થતું કે તડકામાં એ કદાચ કરમાઈ જશે.

પુરુષ (ઉત્સાહથી) મને બધું જ યાદ છે. હું તને કહેતો એ તડકામાં જ ઝટ મોટું થઈ જશે.

સ્ત્રી (સ્વગત) હું પણ દુઃખમાં જલદી મોટી થઈ ગઈ.

પુરુષ (વૃક્ષને નિહાળતાં) વૃક્ષ સાચેસાચ ખૂબ જ મોટું થઈ ગયું નહિ?

સ્ત્રી તો પણ મને જજ્ય એને પાલવથી ઢાંકી દેવાની ઈચ્છા થાય છે.

પુરુષ (સ્ત્રીની નજીક આવીને) તું મારી એક વાત માનિશ?

સ્ત્રી શું?

પુરુષ તું મારી સાથે આવીશ?

સ્ત્રી ક્યાં?

પુરુષ અમેરિકા.

સ્ત્રી ના, એ ના બની શકે.

પુરુષ કેમ, મારામાં વિશ્વાસ નથી?

સ્ત્રી મને કોઈનામાં વિશ્વાસ નથી. જે વૃક્ષને મેં મોટું કર્યું છે એનાંમાં પણ મને વિશ્વાસ નથી.

પુરુષ તું અવિશ્વાસુસુ સ્ત્રી છે.

કિશોર રાધન

સ્વી તું દબી પુરુષ છે. (પવનની કે લહેર આવી. વૃક્ષ ડેલી ઉદ્ઘટું)

પુરુષ (ગંભીર અવાજે) ખરેખર તારે આવવું નથી? 'એ'ને હું તને લેવા માટે જ આવ્યાં છીએ.

સ્વી ના, હું આવું તો 'એ'મનું કોણ? અમે અરસપરસના અસ્તિત્વથી ટેવાઈ ગયાં છીએ.

પુરુષ તો તું તારા 'એ'ને પણ સાથે લઈ લે.

સ્વી 'એ' સ્વમાની છે, નહિ આવે.

પુરુષ હં...

સ્વી તને બાળક નથી?

પુરુષ ના.

સ્વી કેમ?

પુરુષ 'એ'ની ઈચ્છા અત્યારથી એમાં પડવાની નથી.

સ્વી બાળક થાય તો મને આપી જજે. ઉછેરીશ એને(વૃક્ષની સામે જોઈને સ્વગત) આ વૃક્ષની જેમ.

પુરુષ તને બાળકની ઈચ્છા નથી થતી?

સ્વી ના. વર્ષો પહેલાં તારા બાળકની મા બનવાની ઈચ્છા હતી, હવે નથી.

પુરુષ હું જાઉ?

સ્વી અંદર આવને એક સરસ ગીત સંભળાયું, (ગાઈને) 'તુમ બિન કટત નહીં અબ દિન...રૈન...' "

પુરુષ વાહ...ગીત સરસ છે પણ આજે નહિ, ફરી ક્યારેક સાંભળીશ.

સ્વી ભલે.

પુરુષ હું કાલે આવું?

સ્વી ના.

પુરુષ હું આવું હું તે તને નથી ગમતું?

સ્વી ગમે છે. પણ તારી ગેરહાજરીમાં તારી સાથે હું મુક્કતપણે વાતો કરી શકું છું.

પુરુષ સારું ત્યારે, હું જાઉ?

સ્વી પાણો જવાનો હોય ત્યારે જલ્દાવજે. એરોડ્રોમ પર તને મૂકવા આવીશ.

પુરુષ 'એ'ને નથી મળતું?

સ્વી ના, 'એ'ને મારી શુભેચ્છાઓ પહોંચાજે.

પુરુષ (જવા પગ ઉપાડે છે ને)

સ્વી ઊભો રહે. મારી પાસે પહેલાં કાગળિયાં પર સહીઓ કરતો જા.

પુરુષ એની શી જરૂર?

સ્વી તું મારાથી મુક્કત છે.

પુરુષ ને તું?

સ્વી હું તારી સાથે ભવોભવ બંધાયેલી છું.

પુરુષ (આનંદિત ચહેરે) તો... તો હું નથી જતો. હું તારી સાથે જ રહીશ. તું ના પાડીશ તો પણ...

સ્વી ખરેખર?

પુરુષ હાં, સાચે જ.

સ્વી તો...તો ચાલ આપણે તારી 'એ'ને પણ અહીં જ બોલાવીએ.

પુરુષ ને તારા 'એ'મને પણ.

સ્વી હાં, ને પછી આપણે સહુ સાથે જ રહેશું આ વૃક્ષની છાયામાં...

પુરુષ (સ્વીનો હાથ હળવેથી પક્કિને) હાં, ને પછી તું અમને સહુને તારા આ પાલવથી ઢાંકી દેજે.
(વૃક્ષમાંથી પવન સરસાટ કરતો નીચે સરી પડ્યો ને સ્વી પુરુષને વીટળાઈ વલ્યો...વૃક્ષ ડોલતું રહ્યું)

કિશોર રાધન

ભજિયાં

ભજિયાં એટલે બાંગ્યાનો લેણુ, થાક્યાનો આઘાર. ગમે ત્યારે, હુંકી મુદ્દતમાં તૈયાર થઈ શકે. ગરમાગરમ, બધા સ્વાદોને અનુકૂળ. એક બટકે ખવાય તેવી સાઈઝ. બટેટા, કાંદા સૌને ફાવ. જ્યાંથી કાચી કેરી વાપરો, અધકચરી કેરી વાપરો. ગયું ખાવાનો ચટકો હોય તો પાચી કેરી કેળાં, તીખું તમતમતું ખાવે તો સરસ ચીરીયાં મરચાં લો. વાયુની બીક લાગે છે? મારાં ભાલ્યી કહે "નાખો અજમો, તો થાય હજમો". આ ખાઈ-મીઠી-તીખી-તૂરી વાનગીઓ માણો!

પ્રેમ અને આદરની પરાકાણાઃ ભક્તિ અશોક વિદ્વાંસ

ભક્તિ એ માનવીનું કદાચ સૌથી મોટું પ્રેરકબળ છે. અર્થ કે દંડની શક્તિ કરતાં પણ ભક્તિનું સામર્થ્ય વધુ પ્રબળ છે. અર્થની કામનાથી તણાઈને માનવી કેટલાંથે કામ કરવા તૈયાર થાય છે. દંડની બીકથી દબાઈને પણ માણસ ઘણાં ઘણાં કામ કરે છે. પણ ભક્તિની સમર્પણ ભાવનાથી પ્રેરાઈને માનવીએ જે જે કામ કર્યા છે એનો જગતમાં જોટો મળવો મુશ્કેલ છે. વળી, અર્થલાલવસા કે દંડનો ઉર તો માનવીને અયોગ્ય કે અધ્યાટ્મિક કામ કરવા પ્રેરે છે. કથા અને કાવ્ય જેવા સાહિત્યપ્રકારમાં, કે ચિત્ર, શિલ્પ, નૃત્ય અને નાટ્ય જેવી લખિત કલાકૃતિઓમાં, ભક્તિની પ્રેરણાથી જગતમાં જે જે સર્જન થયાં છે એ સહૃદી ઉચ્ચતમ કેટિનાં થયાં છે. આવા સર્જનોની સંખ્યા પણ વિપુલ છે. વિશ્વમાં થતાં સર્જનોમાંનાં મોટા ભાગનાં સર્જનોનું પ્રેરણબળ આવી ભક્તિ છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાની શાસ્ત્રીય સંગીત વિષે એક વાક્ય પ્રયોગ પ્રયોગિત છે :

કના બીન ગાના ક્યા?

અર્થાત્, સંગીતમાંથી જો કૃષ્ણભક્તિ બાદ કરીએ તો બાકી જ શું રહે? માનવીની સમજભક્તિના આરંભકાળથી આજ સુધીની શિલ્પ કૃતિઓ તપાસીએ તો જણાશે કે આરાધેવની મૂર્તિઓ એ બધાંમાં કલાની દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ અને સંખ્યામાં શૌથી વધુ છે.

જેમાં આવું અસાધારણ પ્રેરણબળ છે એ ભક્તિના બે ઘટક છે. એક પ્રેમ અને બીજું આદર. મીરાંના હદ્યમાં કૃષ્ણ પ્રત્યે અસીમ પ્રેમ હતો. એ સાથે જ મીરાંએ કૃષ્ણ માટે અનહદ આદર હતો. આ બંને લાવ જ્યારે મીરાંમાં પરાકાણાએ પહોંચ્યા ત્યારે એ મીરાં મટીને 'ભક્ત મીરાબાઈ' બની ગઈ.

પ્રેમ અને આદર એ બિન લાગણી છે. માતાને પુત્ર માટે, મિત્રને મિત્ર માટે, પ્રેમીને એની પ્રાણચિની માટે પ્રેમ હોય છે. આવો પ્રેમ વધીને પરાકાણાએ પહોંચી શકે છે. પણ પ્રેમમાં વિવેકનો— સારું, નરસું અલગ કરી શકવાની ક્ષમતાનો—ઘણીવાર અભાવ હોય છે. પરિણામે પ્રેમી અને પ્રેમપાત્રના દોષ જોઈ શકવાની ક્ષમતા કયારેક ગુમાવી બેસે છે. પ્રેમ માટે એવી લોકેન્ટ છે પ્રેમ ના જૂએ જત કજાત. કારણ, પ્રેમ એવી લાગણી છે કે જેમાં સારાસાર, વિવેક કે વિચાર નથી હોતો. પ્રેમની સરખામણીમાં, આદરની લાગણી પર બુદ્ધિની લગામ હોય છે. પ્રેમની લાગણી માટે કારણ જરૂરી નથી. એ તો સ્વયંભૂ છે. પરંતુ, આદરના આરંભ અને વિકાસ માટે સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત કારણ ઉપસ્થિત હોય છે. કોઈને અન્ય કોઈના જ્ઞાન માટે આદર થાય છે, તો બીજા કોઈને વળી કોઈકના વર્તન કે કાર્ય પ્રત્યે આદર થાય છે. અલબંત, કુશળ વાક્યપદૃત્તા કે આકર્ષક વ્યક્તિત્વ જેવાં, પ્રમાણમાં ચંચલ કારણો પણ આદર નિર્માણ કરી શકે છે. પણ એમાં મોટે ભાગે સાતત્યનો અભાવ હોય છે. વળી આવા આદરનો વિકાસ પણ મર્યાદિત રહે છે.

જ્યારે વિવેકપૂર્ણ આદરની સાથે પ્રેમભાવનાનું મિલન થાય છે ત્યારે એમાંથી ભક્તિ ઉદ્ભબે છે. ઈશ્વર એ માનવીએ સર્જની એક એવી અદ્ભુત કલ્યાણ છે કે ઈશ્વર પ્રત્યે સમગ્ર માનવજાતને અતિશય આદર અને ઉડ પ્રેમની લાગણી છે. પરિણામે ઈશ્વર

કિશોર રાધન

પ્રત્યે માનવીના મનમાં એક માત્ર લાગણી શક્ય છે અને એ છે ભક્તિભાવ. આ કારણથી જ ઈશ્વરનું સ્મરણ અને વર્ણન કરવાના હેતુથી જે જે કૃતિઓનું નિર્માણ થયું છે તે વિશ્વમાની અઝોડ સર્જન કૃતિઓ બની ગઈ છે. એક ઉદાહરણ તરીકે ઈશ્વર પ્રત્યેની ભક્તની લાગણી વ્યક્ત કરતો એક સંસ્કૃત શલોક ટાંકવાનું મન થાય છે. ઈશ્વરના ગુણોનું વર્ણન કરવા માટે ભક્ત કેવી સુંદર અને ભવ્ય કલ્પના કરે છે એ જોઈએ.

અસીત ગિરિસમંસ્યાત્ કજ્જલમ સિન્ધુ પાત્રે
 સુરતુવરશાખા લેખિની પત્રમ ઉર્વી
 લિખતિ યદિ ગૃહિત્વા શારદા સર્વકલમ
 તદપિ તવગુણાનામ ઇશ પારમ ન યાતિ ।

એટલે કે સાગર જેવા ખડિયામાં પર્વત જેટલું કાળા-શાહી- ઓગાળીને પૂઢ્યીના જેવડો વિશાળ કાળ લઈને, કલ્પવૃક્ષની ડાળીઓની કલમ બનાવીને, દેવી સરસ્વતી સ્વયં સર્વકાળ સુધી લખ્યા કરે, તો પણ હે ઈશ્વર, તારા ગુણોનું વર્ણન પુરું થઈ શકે એમ નથી.

આ શલોકનું ગુજરાતી કરવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. (ઇંદ રવિ પછી તો સોમ છે, ગ્રીજે મંગળવાર... એ છે)

દરિયાનો ખડિયો કરી, પૂઢ્યીનું કરી પાન,
 કલ્પવૃક્ષની કલમથી, લખતી તવ ગુણગાન.
 લખનારી ખૂદ સરસ્વતી, લખે દિવસને રાત,
 તો પણ તારા ગુણ તશો કદિ ન આવે પાર.

આવી ભગવદ્ભક્તિમાં સમર્પણની પરાકાણ હોય છે. ભગવાન પોતે(ખરેખર એનું અસ્તિત્વ છે કે માનવીની એક અદ્ભૂત કલ્પના માત્ર છે, એ પણ નક્કી કરવું અધિક છે.) તો કદી કશું માગતો નથી. છતાં પણ, ભક્તિથી પ્રેરાઈને માનવી એને માટે સધણું આપી દેવા તૈયાર થાય છે. નવું મંહિર બંધાવવા માટે, જૂનાનો જાર્ણોદ્વાર કરવા માટે, કે મંહિરમાં થતાં ધાર્મિક ઉત્સવ માટે, કદી ક્યાંય પેસાની તાણ પડતી નથી. આવા સમર્પણની જેવું જ ભક્તિનું એક બીજું ઉમદા તત્ત્વ છે શ્રદ્ધા. ભક્તની, જેટલી દૃઢ શ્રદ્ધા ભગવાનમાં હોય છે એટલી ક્યારેક પોતાનામાં પણ નથી હોતી!

આમ પ્રેમ અને આદર એ ભક્તિના બે ઘટક થયાં. બંને ભેગા થઈને પરાકાણએ પહોંચે ત્યારે એમાંથી ભક્તિનો આવિજ્ઞાર થાય. એ જ રીતે, સમર્પણ અને શ્રદ્ધા એ ભક્તિના ફળસ્વરૂપ બે તત્ત્વ. ભક્તિ એ, સંસ્કૃતિની સમજ આવી ત્યારથી માનવીએ પોતાને બકેલી, એક મહામૂલી લેટ છે. સમાજમાં એનાં પરિણામ વિસ્તિત કરી દે એવાં અદ્ભૂત છે.

પણ, એક ક્ષણ થંભીને વિચારીએ: ભક્તિમાંથી જન્મેલી શ્રદ્ધા અંધ તો નથીને? (કારણ, સબળ પ્રમાણના આધાર વગરની, કેવળ શ્રદ્ધા પર ટકી રહેલી કોઈ પણ માન્યતા એટલે અંધશ્રદ્ધા જ.) ભક્તિમાંથી જન્મતી સમર્પણની ભાવનામાં અસહિષ્ણુતા અને જનૂન તો નથીને? ભક્તિના પંથે ચાલનાર ભક્તની આંખો ખુલ્લી રહે અને બુદ્ધિની વિવેકશક્તિ સાખૂત રહે એ ખૂબ ખૂબ જરૂરી છે.

(મારો મમરો: કહેવું તો છે ધણું ધણું પણ બે વાતો જ આજે અહીં મૂકીશ.

બીજાં વિશ્વયુદ્ધ પછી, બ્રિટિશ સરકારે છિન્ન-બિન્ન થઈ ગયેલાં યુરોપમાં એ.જે. કોનિનને ત્યાં ભટકી મનમાં આવતાં વિચારો શર્દુસ્થ કરવા આમંત્રણ આપ્યું. એ.જે. કોનિન ધ્યે ડોફ્ટર અને હૈયે નાસિન્ક એવા અને ખૂબ જ વાંચવા જેવા નવલકથાકાર હતા. એ ઉપર્યુદ્ધ ફરવા. દાંત કચકચાવતા જાય કે આટલી તારાજ થઈ ત્યારે ઈશ્વર કયાં મર્યાદ હતો!— અને ઈટાલીના એક સમુદ્ર ડિનારાનાં ગામડામાં જઈ ચઢ્યા. ગામનાં બધાં જ ઘરો જમીન દોસ્ત થઈ ગયેલાં. રસ્તે જતાં એમણે એક વૃદ્ધ માણસને પોતાના પૌત્ર જેવાં લાગતાં એક આપંગ બાળકને એક બાબાગાઈમાં લઈને જતાં જોયો. એ તેની પાછળ પાછળ ગયા. થોડે દૂર

કિશોર રાવળ

એ હોસો એક જીજી એવાં ચર્ચમાં વળ્યો, અંદર દાખલ થયો અને તેની પાછળ દાખલ થતાં કોનિને જોયું કે વૃદ્ધ ધૂંટણીએ પડી ઈશ્વરનો આભાર માનતો હતો. અને પોતાને થઈ આવ્યું કે આ માણસ પર આટઆટલું વીત્યાં છતાં ઈશ્વરનો પાડ માને છે તો એમાં એવું શું મળતું હશે! અને ત્યાર પછી તેમના પોતાના વિચારો કેમ જૂદા ફંટાયા છે તે 'એન અહુવેન્યર્સ ઇન ટુ વલ્ડર્ઝ' માં વાંચવા જેવું છે.

આજે, ગોધરામાં જે કંડ થયો ત્યાર પછી ગોધરાના એક સૈકુદ્દિન કહે છે કે "ત્યાં જે કરપીણ કૃત્ય થયું તેમાં કોઈ મુસલમાનો સંડોવાયેલા નહોતા. ખાલી ગુડાઓ જ હતા. દર વરસે અમે કચ્છમાં એક જગાએ એક અમારા પીરની દરગાહની મુલાકાતે જઈએ છીએ અને પાછાં ફરતાં રસ્તામાં એક જીજી મંદિરે પોરો ખાઈએ છીએ. મંદિરની દેખભાળ કરવાવાળું કોઈ નથી એવી એ જગ્યાને સાફસુફ કરીને, થાય એટલી ભમ્યમત કરી, પ્રાર્થના કરીને અમે પાછાં વળીએ છીએ.")

કલા પારખુાઓ?

કિશોર રાવળ

૧૯૬૫ની સાલ હતી. અંધેરીની લાયન્સ ફ્લબે ઉગતા કલાકારો માટે બાળકોનો એક કાર્યક્રમ ગોઠવેલો. જે જે બાળકને ચિત્રો કરવાનો શોખ હોય તે પોતાના સાધનો લઈને આવે અને બેક કલાકના ગાળામાં ખુલ્લા આકાશ તળે બેસી ફાવે તેમ ચિત્રો દોરે. તેમને પ્રોત્સાહન આપવા જુઈ જૂદી વધના બાળકોના ગ્રૂપ માટે જૂદાં જૂદાં ઇનામો નક્કી કરેલાં.

બહારના મારા જેવાં બીજાંઓ પણ આ પ્રવૃત્તિ નિહાળવા આવે તેની છૂટ હતી અને હું ગયો હતો.

બાળકો જરા પણ ક્ષોલ વગર ચીતરતાં હતાં એ જોવાનો મોટો લહાવો હતો. કલમ અને શાહી, રંગીન પેન્સિલો, કેચોન, પોસ્ટર કલર કે વોટર કલર લઈને જાભડાઓ કાઢી, એકાગ્ર થઈ, કલ્પી ન શકાય તેવા આકારોમાં દેહલતાને મરીને જોતાં જાય, દોરતાં જાય, ભૂસતા જાય અને પોતાના કપડાંને ખરડતાં પણ જાય. પોતે કરી મહાન કલાકાર ન હોય તેમ તન્મય થઈ ગયેલાં હતાં. અમને તડકો લાગવા લાગ્યો પણ એમનો ઉત્સાહ છેલ્લે સુધી એવોને જ જળવાઈ રહેલો.

એમાં એક ૭-૮ વર્ષની છોકરી કેયોનથી એક ચિત્ર બનાવી રહી હતી. ઈંગેંના નવી ભાતના ગીતો ગાનારા બીટલ્સ હમણાં હમણાં પ્રખ્યાત થઈ ગયેલા અને આ છોકરીના ચિત્રમાં સરસ રંગોમાં એનું નિરૂપણ થતું જોઈ મને થયું કે ખરેખર આ સરસ કૃતિ બનશે. સૌમાં મને એ પસંદ આયું. મારા એક મિત્ર લાયન્સ ફ્લાબમાં આગળ પડતો ભાગ લેતા હતા. મેં એમને પૂર્ણયું કે એ ચિત્ર પૂરું થયા પછી મને મળી શકે બન્ન? તો કહે કે જરૂર. લાયન ફ્લાબ તેમનો ફડ ફાળો ઊભો કરવા વેચશે. મેં મારું નામ નોંધાવી દીધું અને છેલ્લે મુકુર કિંમત આપી લઈ પણ લીધું.

પાછળથી તે સ્વર્ધના નિષ્ઠાયકોની એક વાત જાણવા મળી. ચિત્રો પસંદગી કરવાવાળામાં એક ગુજરાતના બહુજ ના-મચીન કલાકાર કનું દેસાઈ હતા જેણે ફિલ્મોમાં કલાનું દિગ્દર્ઘન કરી નામના મેળવેલી. તેમણે આ ચિત્ર જાઈને કહ્યું, "આ અસ્થીકાર્ય છે. પાશ્ચાત્યની દુનિયાનું આ ચિત્રણ છે એટબે ન લઈ શકાય." તેમની સાથેના એક બીજા નિષ્ઠાયકે તેનો પ્રતિકાર કર્યો, "હું એને પહેલું ઈનામ આપું છું. આ સ્વર્ધી કલા માટે છે વિષય માટે નહિ." અને જુગ જુગથી ચાલી આવતી ચ્યાચ્યા ઉગ્ર સ્વરૂપ લીધું. અંતે કનું દેસાઈએ તેને નામંજૂર કર્યું ત્યારે પેલા બીજા ભાઈએ પોતાના તરફથી ખાસ ઈનામ જાહેર કરી એ કલાકાર બાળાને આયું. કમનસીબે માહિતીની સાચવણ ન હોવાથી આજે મને નથી ઈનામ આપનારનું નામ યાદ કે નથી તે બાલિકાનું નામ. એટલી જ ખબર છે કે આગળ જતાં તે છોકરીએ સરસ ચિત્રો માટે નામ કાઢેલું.

	ગોધરા પછી? કશોર રાવળ
--	---------------------------------------

વિસીઆરનું 'રિવાઈઝ' બટન દાબી આપણે ગોધરાની ઘટનાના આગલા હિવસ સુધી પહોંચી જઈએ. હિંદુ તરીકે તેમને તમારા મુસ્લિમ મિત્રો, પાડોશીઓ, સહ કાર્યકરો, સંગીતકારો, શાયરો, શિક્ષકો, કે શાકવાળા, હુકાનો કે કારખાના ચલાવવાવાળા સાથે કોઈ રંજ નહોતો. તમે સાંજ પડ્યે તમારા પાડોશી ઈભાઇમભાઈ પાસે જઈને નિરાંતે કલાક ગાળતા, તેમની સાથે ચા પીતા, તમારા છોકરાં તેમનાં છોકરાં સાથે શેરીમાં રમતાં.

તો પછી એ એક દિવસમાં થઈ શું ગયું?

બસ, થયું એટલું જ કે તમે અને હું કોઈ અવળી મતિના આંતકવાઈઓના ભોગ થઈ પડ્યા. થોડા અવળી બુદ્ધિના પણ ખૂબ જ તેજસ્વી અને એક લક્ષ પર ચોટેલા આંતકવાઈઓ કુડાળે બેસીને ભારતને કેમ સળગાવી દેવું તેનો નુસખો ખોળવા બેઠા. ગોધરાની યોજના કરતાં વધુ અસરકારક કોઈ બીજો રસ્તો તેમને મળવો અઘરો લાગ્યો.

ઉદ્ભબથી જ ભારત બિન-સાંપ્રદાયિક દેશ રહ્યો છે. પરિણામે ભારતમાં રહેતાં મુસ્લિમોને પૂરો ખ્યાલ છે કે પાકિસ્તાન કરતા તેઓ અહિ વધુ સભર, સફળ અને સુખી છે. ધ્વાંસા, મનોરંજનમાં, સંગીતમાં, અભિનેતા તરીકે, કલાના કેન્દ્ર, શિક્ષક તરીકે મુસ્લિમો આપણા આદર અને પ્રેમને પામી શક્યા છે. પાકિસ્તાનની કન્યાઓ ભારત આવી અહિના મુસ્લિમો સાથે લગ્ન કરી ભારતના જરા વધુ મુક્ત વાતાવરણમાં જીવનાની કોડથી થનગનતી હોય છે.

કાશ્મીરના મામલાને લીધે ભારત પાકિસ્તાનને એક કંટક સમાન રહ્યું છે અને તેથી પાકિસ્તાને જે જે રીતે બની શકે તે રીતે દખલગીરી, પજવણી સતત ચાલુ રાખી છે. ૧૧ સાટેંબરના ટ્રિવન ટાવર પરના હુમલા પછી અમેરિકાએ આંતકવાદ સામે લડાઈ શરૂ કરી તેમાં તેની પાકિસ્તાન સાથે મૈત્રી વધી. અને તેથી પાકિસ્તાન પહેલાંની જેમ ભારત સામેના હુમલાઓ ચાલુ રાખી શકે તે અશક્ય બન્યું. ભારતને ખેડાનમેદાન કરવાના અને તેનું ધ્યાન કાશ્મીર તરફથી પ્રતિમુખ કરી બીજે વાળવાના નવા નુસ્ખા ખોળવા રહ્યા. કોઈ પણ હથિયારો, અણુશસ્ત્રો પણ, ભારતના આટલા મોટા વિસ્તારને લીધે માંડ એક વોબો જ પાડવા સિવાય વધુ અસર કરી ન શકે એ એક ઘડ બેઠી. અંદરથી જ ફાટી નીકળે તેવું કર્દ વિસ્ફોટક સાંપ્દે તો જ્ઞામે એવો વિચાર આવ્યો!

કૂર અને પાશ્ચાત્યી રીતે ગોધરામાં પટ હિંદુઓને જીવતાં બાળવામાં આવ્યા તેથી હિંદુઓ છંછેડાઈ જાય તે તો સ્વાભાવિક છે અને તેના પ્રત્યાઘાતમાં હિંદુઓ અને મુસ્લિમાનો સામસામા શીંગડા ભેરવી તૈયાર થયાં અને એક બીજાને મારવા, કાપવા, લૂંટવા અને બહુ બિભિન્ન રીતે ચૂંથી નાખવા સુધી પહોંચ્યા.

કેન્દ્રની અને ગુજરાતની 'હિંદુત્વ'ને વરેલી સરકારો તેમની અણાઓવડત કે નિર્માલ્યતાને લીધે, તેમની છત છાયા હેઠળ મુસ્લિમાનું નિકંદન કાઢવા બેઠી છે તેવું દુનિયા સમક્ષ આવેખવું સહેલું કરી નાખ્યું.

હિંદુઓ અને મુસ્લિમો વચ્ચેનો વિશ્વાસ ચીરાઈ ગયો. મિત્રો દુશ્મન બન્યાં. ખાલી આપણા જેવાં બીજાંઓને કેવી આકરી કિંમત ચૂકવવી પડી તે ન ગણો તો વાહ, વાહ થઈ જાય એવું ખરું કે નહિ? બોલો!

કિશોર રાવળ

પાકિસ્તાન "અમે આંતકવાઈઓના હુશ્મન" એવાં બિલ્ખાઓ લગાડી મૂછોમાં મરકતું તાલ દેખે અને આપણે, હિંદુઓ અને મુસ્લિમો, જે હુષ્ટોએ આ યોજના ઘડી અને અમલમાં મૂકી તેને શોધી સજા કરવાને બદલે એક બીજાનાં ગળાં દાબતાં લોડી પીવા તૈયાર થયા.

ભારતના મુસલમાનોમાં મને ટીકા કરવા જેવું એક જ પાસું જરૂર છે અને તે એ કે ભારતના મુસ્લિમો આજે પૂરું જાણે છે કે તેમને માટે પાકિસ્તાન કરતાં ભારતમાં વધુ સુખી જીવન શક્ય છે. પણ એની કોઈ શબ્દોમાં ક્યાંય કબૂલાત કરી સાંભળવા નથી મળતી. મુસ્લિમોનાં એક શબાના આજથી જ એક નીકળ્યાં જેણે જાહેરમાં ભારત પ્રત્યેની વફાદારી દર્શાવી છે. બીજા મુસ્લિમો કેમ શાંત રહ્યા?

આપણે આપણા સ્વાર્થી ધર્મગુરુઓનો પણ વિચાર કરીએ, અને મત ભૂખ્યા રાજકીય નેતાઓ, જેમણે અનુકૂળતા પેટ્યારે કોમી રમભાષ્યો ઊભા કર્યા છે કે શાંતિ રાખી નિહાયા છે અને પ્રતિકૂળ નીવે ત્યારે હાથ ઊચા કરી નિર્ભળતા જાહેર કરી કે બાટલીના ભૂતને અમે પાછો બાટલીમાં ભરી નથી શકતા.

ગોધરા સાથે સંકળાયેલા ન હોય તેવાને હણનારાં, લુંટનારાંઓ પણ ગોધરામાં સાબરમતી એક્સપ્રેસમાં જીવતાં માણસોને બાળી નાખનારાથી કંઈ ઓછા શુનેગાર નથી.

ગોધરાના કંડણા સર્જકોથી આપણે વધુ ભૌળવાવાનું છોડી દઈએ. ગુસ્સો જ આવે તો અરાજકતા ફેલાવનાર અને કોમી સંઘર્ષને એક પ્રેક્ષક તરીકે જોતાં નેતાઓ માટે ગુસ્સો ફાલજ રાખીએ. ધરમને નામે તિરસ્કાર પ્રસરાવતા હરેક વાધાવાળા ધર્મગુરુઓ તરફ ગુસ્સો ઠાલવીએ. ગોધરાના હરામખોરોને બતાવી આપીએ કે અમે તેમની બાજુ સમજ ગયા છીએ અને તેમને સફળ નહિ થવા દઈએ. ભારતના હિંદુઓ અને ભારતના મુસ્લિમો આટલા વર્ષો સાથે સરસ રીતે રહ્યા છે તેને એક પળમાં ખંડિત થવા દઈ આપણા વહાલાં વતનની ધૂળધાણી નથી થવા દેવી.

અરાજકતા નાખું કરવાનું પગલું પહેલું છે. એ ન થાય ત્યાં સુધી સ્થિર મને કંઈ વિચારાની ન શકાય, ચર્ચાની ન શકાય. કાયદા અને શિસ્ત માટે લડીએ અને જે લોકો એ જવાબદારીમાંથી ચળે તેની સામે કાયદેસર પગલાંઓ લેવા સમજત થઈએ. લડતું હોય તો હરેક નાગરિકના જન્મસિદ્ધ હક્કો- ન્યાય, સલામતી અને જીવનના આનંદ માટે લડીએ.

વિસીઆર 'રિવાઈઝ' કરીએ અને 'પ્લે' બટનથી દૂર રહ્યીએ!

બિચારું, બિચારું ભારત!

ફાંસ્વા ગોટિયે

કિશોર રાવળ

(મારો મમરો: આજની અરાજકતામાં આ લેખ જૂદી જ છાપ ઊભી કરે છે અને ચીલા ચાલુ વિચારસરણીમાંથી નીકળવા.

પ્રોત્સાહન આપે છે. ગોટિયે Quest France અને

L.C.I. ના ભારત અને દક્ષિણ એશિયાના પત્રકાર છે.

Quest France એ રોજના દસ લાખ ધરાકો વાળું

ફાન્સનું દૈનિક છે. L.C.I. ૨૪ કલાક ચાલતી ટીવી સમ-

ચારની સંસ્થા છે. તેમણે 'Arise O India!' અને 'A

Western journalist in India' પુસ્તકો લખ્યા છે.)

બિચારું ભારત! જ્યાં માંડ લાગે કે સદીઓના લોહીલુહાણ હુમલાઓ, પોતાનું સાંભાજ્ય ફેલાવવા મથતાં પરદેશ-નીઓ, દેશમાં જ વસતાં દેશદ્રોહીઓ- એ બધાંથી માંડ હાશકારો ખાઈ, તેકી પાણી બહાર કાઢી, શાસ ખાય ત્યાં દૈવ કર્યાંને કર્યાંથી સાબરમતી એક્સપ્રેસની કરપીણ ઘટના જેવો ફટકો મારે છે.

બિચારું ભારત! સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું ત્યારે રાણીનાં આશીર્વાદથી દેશનો પાંચમો ભાગ ગૂમાવી બેહું; ૧૯૯૨માં, નહેલની 'હિંદી-ચીની-ભાઈ-ભાઈ'ની આંધળી નીતિનો લાભ લઈ પહોળે મોઢે હસતા ચીનાઓએ જમીનનો બીજો ઢુકડો લઈ લીધો; અને છેલ્લે ભારત સાથેની બધી લડાઈઓ હાર્યા પછી ભારતની ખાનાખરાબી કરવાનો એક સસ્તામાં સસ્તો, સરળ (અને એક બાયલા જેવો) નુસ્ખો પાકિસ્તાનને સૂઝી ગયો અને તે હિંદુ-મુસ્લિમ મતદાનમાં અડપલાં કરવાનો. ભારતના જુવાનોએ ભાગલા વખતે પંજાબમાં જાન ગૂમાવ્યા અને આજે કાશ્મીરમાં ગૂમાવતા રહ્યા છે. અને હુનિયા મો અવળું ફેરવી બેકી છે, એમેસ્ટી ઈટર્નેશનલ તોફાનો ઉશ્કેરનારાઓને બિરદાવતી રહી છે.

કિશોર રાતન

બિચારું ભારત! સદીઓથી તારા ઉપર થતાં આવતાં મુસ્લિમોના હુમલાઓની દેશની સમાજ વ્યવસ્થા, ધર્મ ભાવના અને સંસ્કૃતિ પર કેવી અસર પહોંચી છે તેને કોઈ સમજતું જ નથી. મુસ્લિમોએ દેશને લૂંટ્યો, તારા જીવાનોનો કચ્ચારઘાણ કાઢી નાખ્યો, તારી અસંઘ્ય સ્ટીઓને હવસનો ભોગ બનાવ્યો, તારા મંદિરો પારી પાદર કર્યા, તારી મૂર્તિઓ ભાંગ્યો, તારાં છોક-રાંઓને ગુલામ બનાવ્યા. હુમલાઓ એટલા જંગી હતા, એટલા કરપીણ અને ભયંકર હતા કે માનસ પર એક કાયમની છાપ કંડારાઈ ગઈ છે: મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું છે કે દેશની પ્રજા માયકાંગલી થઈ ગઈ છે; એક નાનું છમકલું થતાં કોઈનો સામનો કરવાને બદલે બીને ઘરમાં ઘૂસી જાય, બલેને ભારતના નવા દુષ્મનો ફાવે તેમ બધે દાળોવાટો કરી નાખે.

બિચારું ભારત! અંગ્રેજોએ પૂરી ખાત્રી કરેલી કે દેશી ચામરીમાં પણ અંદરથી નાણેયેર જેવાં પૂરાં ગોરાં, એવાં દેશ-ઔઝોનો એક વર્ગ તેમની પાછળ મૂકી જાય છે. એ વર્ગ અંગ્રેજ વેશ પહેરે, અંગ્રેજ જેમ વિચારે અને ઊઘમાં અંગ્રેજ સપનાંઓ માણે. તેમના વંશજો જેવા અંગ્રેજ છાપાંઓના પત્રકારો ભારતના સૌથી કંઈ દુષ્મનો છે. એમને પરવા નથી કે ભારતીય લેબાસ પહેરતા, ભારતીય ભાષા બોલનારા, ભારતીય આહાર લેનારા સંતો, ગુરુઓ, યોગીઓ શું કહે છે. ખાલી પશ્ચાત્યને વરેલા દેશીઓ અને એનેસ્ટી ઈટરનેશનલ શું કહે છે તેની જ તેમને દરકાર છે. તેમને નથી રસ ભગવદ્ગીતામાં, જે વિશ્વનું રહસ્ય સમજાવતું, સૌથી લોકભોગ અને અર્થસભર પુસ્તક છે, નથી તેમને શ્રી શ્રી રવિશંકર કેવી રીતે તેમને જીવનમાં મદદરૂપ થાય તે સમજવામાં. ના, રે ના! તેઓ તો ગુસ્તાવ થોરા, જો-પોલ સાર્ટ્ર, જેમણે પશ્ચિમાં પણ તેમની સંદર્ભતા આજે ગૂમાવા છે તે લોકો પ્રતિ મો રાખી પોતાની વિટંબણાના ઉકેલ શોધે છે.

બિચારું ભારત! તારા પત્રકારો જ તારા સૌથી મોટા દુષ્મન છે. સાબરમતી એફ્સેપેસના પ્રસંગ પછી ફરી ફરી એની પ્રતીતિ એ લોકો અપે છે. પોતે હિંદુ હોવાને કારણે જ અહિ અકાવન નિર્દ્દિશ માણસો છે, જેમાં ત્રિસ તો બાળકો અને સ્ત્રીઓ છે તેની, કરપીણ રીતે હત્યા થઈ. આ લોકોએ કોઈને માર્યાન નથી, બીજા સાથે સાચે ખોટે પણ ગમે તેટલો વિરોધ હોય તો પણ કોઈને જીવતાં બાધ્યાં નથી, ન કોઈનું તેમણે અપમાન કર્યું છે. અને છતાં આખી બિભાસ ઘટના તેમની વિરુદ્ધ ઠોકી બેસાડવામાં આવી છે: પૂરી પૂર્વ તૈયારીઓ સાથે કરેલા આ વાતકી અત્યારાર પછી પણ પત્રકારોએ તેમને ગુનેગાર હરાવ્યા છે. શા માટે? એટલા માટે કે આ લોકો 'ધાર્મિક ઝન્નુનથી' દીરાઈ ડીરી ૩૦૦૦ વર્ષથી પવિત્ર ગણાતી એ ભૂમિ પર રામનું એક મંદિર બાંધવા ઈંચે છે? કેવો હડહડતો ગુનો! પણ સ્પેઇનના પ્રિસ્ટીઓએ મૂરોએ રચેલી મસજીદને તેમના ચર્ચામાં બદલી નાખી હતી. તૂર્કોએ ઈસ્ટઅલુલમાં બિનેન્નાઈનના જમાનાની બેસિલિકા ઝુંટવી મસજીદી બનાવેલી - પણ એ માટે કોઈને કશો જ અલિગ્રામ છે જ નથી. ભારતના અખબારો વિશ હિંદુ પરિષદને આ મંદિર બાંધવા યત્નો ચાલુ રાખી મુસ્લિમાનોને એ રીતે ઉશ્કેરવા બદલ ગુનેગાર ગણે છે. પોતાના ભાઈઓ અને બહેનો આવી ડિયકારી રીતે મર્યા તે જાણી ઉશ્કેરાયેલાં હિંદુઓ વિફર્યા અને મુસ્લિમાનો તરફ તે ગુસ્તો વળ્યો ત્યારે આને 'કોમી રમખાશો'ના બિલ્ખાઓ આપાણાં. અને એમ. જે. અકબર જેવાએ જરૂર આ 'કંઈ' હિંદુઓનો વાંક કાઢ્યો. છતાં, હિંદુઓ જ મુસ્લિમોનો ભોગ સદીઓથી થતાં આવ્યાં છે: કશીશીરમાં, બાંગલાદેશમાં કે પાકિસ્તાનમાં. પણ જ્યારે હિંદુઓ 'સામું મારે' ત્યારે ઝન્નુની કહેવાણા. કહેનારાઓ ભૂલી જાય છે કે ભારત તેની સ્વભાવગત સહિષ્ણૂતા દર્શાવી કેટકેટલાંને આશરો આપતું આવ્યું છે.

બિચારું ભારત! જ્યારે ગ્રેહામ સ્ટાઇન્સને જીવતો બાળી મુકવામાં આવ્યો ત્યારે અંગ્રેજ છાપાંઓએ મોટો હદબહારનો ઉહાપોહ મચાવી દીધો. પણ જ્યારે પટ ગ્રેહામ સ્ટાઇન્સને મારી નાખવામાં આવ્યાં ત્યારે એક અક્ષર પણ નહિ. એવું કેમ? ભારતીય પત્રકારોમાં કોઈ કૌવત કેમ નહિ? બહુ સધી, સાદી વાત છે, તક્ષી તરત ગળે ઊતરે એવી વાત છે કે છે; જે ઈશ્વરને નામે બીજાને મારે તે કંઈરવાદીઓ; જે નિર્દ્દિશ માનવીથી ભરેલું વિમાન નિર્દ્દિશ માનવીથી ભરેલા મકાન પર જઈ બટકાડે તે આંતકવાદીઓ. પણ જે લોકો શાંતિથી એક મંદિર બાંધવા માગતા હોય તે પણ આંતકવાદીઓ? પોતાના દેશમાંથી કટક લાવીને હજારો મંદિરો મુસ્લિમાનોએ તોડી નાખ્યાં પછી જે હિંદુઓએ બાબરી મસજીદ તોડી, બરોબર કર્યું છે કે નહિ તેની અહિ વાત નથી, તેમણે એક પણ ઝાંનને ઈજા નથી પહોંચાડી. અને છતાં, મુંબઈનાં કંન્નમાં પાકિસ્તાના આઈ.એસ.આઈ.ના માર્ગદર્શન્યી અને સાઉથી અરેબીઆની મૂક સમ્મતિથી બોખ મૂક્યા અને ઘણા નિર્દ્દિશ માણસો એ જાન ગૂમાવ્યા તેનો ભારતના 'સેક્યુલર' પત્રકારોને ઈસ્લામને ખાતર થેયેલી વેરની વસુલાત સ્વીકાર્ય હતી, અને એ પ્રસંગને 'કોમી રમખાશ'માં ખપાવી દીધો. આજે સ્ટાર ન્યૂસનું હિંદુ પિરોધી અને મુસ્લિમોની તરફેણનું વલણ હસતું આવે તેવું બેહદું છે. કમનસીબે એ બધું ભારતના બીજી રીતે પણ ગુંચવાયેલા વચ્ચે થરને વધુ મુંગવી નુકસાન પહોંચાડે છે. અને ભારત વિશ સામે એક ખરાબ છાપ ઊભી કરે છે.

બિચારું ભારત! તારા પત્રકારો જ નહિ પણ પશ્ચિમાના છાપાંઓ પણ તારા તરફ બેધાન રવ્યા છે, તને હલું પાડતાં રહ્યાં છે: બીજી માર્યાના એજન્સી ફાંસ પ્રેસના સમાચારમાં 'કંઈ' હિંદુઓથી ભરેલી એક ટ્રેઇન બાળી નાખવામાં આવી." એમ કહેવામાં આવ્યું અને તે આખી દુનિયાના ખૂઝે ખૂઝે પહોંચી ગયું. "કંઈ હિંદુઓથી ભરેલી?" કોઈ પણ સ્વમાની સરકારે પરદેશના અહેવાલોમાં આવા આકારા શબ્દોને વિના વિરોધ પ્રસરાવવા દેવા ન જોઈએ. ચીનમાં તો આવી ભાષામાં લખનારી સંસ્થાને ફંકી ટેવામાં આવત. અને મારાં ઘ્યાલ પ્રમાણે આ શબ્દો લખનાર કોઈ હિંદુ જ હશે-તેના 'ગોરાં' ગુરુઓની સામે પુરવાર કરવા કે તે પોતે ગોરાઓ કરતાં ગોરો છે! બિચારું ભારત!

કિશોર રાતન

બિચારું ભારત! તારા ઓફ્સરફર્ની બોલી બોલતા, સ્કોચ પીતાં પત્રકારો સમજે છે કે ૧૧ સટેમ્બર અને ૧૩ મી ડિસેમ્બર પછી પાકિસ્તાનના ભારત પ્રત્યેના વલણમાં ધરબ ફેરફાર થયો છે? આંતકવાદને ફગવી નાખવાના અમેરિકાના પાકિસ્તાન ઉપરના દબાંશ પછી પાકિસ્તાને 'કોમી' જગડાઓ તરફ ધ્યાન વધાર્ય છે: ગોધરાની ઘટના એ પહેલો દાખલો છે, તોફાની ટોણાંઓની પાછળ પાકિસ્તાનના પાછલે બારણેથી ધૂસેલા માણસો અને અને કોંગ્રેસના સ્થાનિક કાર્યકરો હતા. અમેરિકાએ બેંકના ધણા ધણા ખાતાંઓ પર સીલ મારી દીધા છે અને એટલે ઈસ્લામના પ્રચાર માટે આવતાં નાણાં બંધ થઈ ગયાં છે. પરિણામે એ માટે સ્થાનિક ફડ્ફાળા માટે મદ્રેસાઓનો ઉપયોગ કરાય છે, મુસ્લીમોમાં એક દહેશત ફેલાવી કે "જૂઝો, અમદાવાદમાં શું થયું, આપણા રક્ષણ માટે વ્યવસ્થા કરવી જ જોઈએ." ભારતના પત્રકારોને માલૂમ છે કે ઉત્તર પ્રદેશની મદ્રેસાઓને રાજ્ય તરફથી દર વર્ષે ઉપ કરોડ મળે છે અને બંગાળમાં ૧૩૫ કરોડ? અને ખબર હોય તો કેમ કદી એ વિષે લોકોને જ્ઞાવવામાં નથી આવ્યું?

બિચારું ભારત! આમનું આમ ચલાવવા દઈએ તો આજે ૧૫ વર્ષથી કાશ્મીરમાં જે થતું આવ્યું છે તે અહિં પણ જ્યાં જ્યાં મુસ્લીમ જૂથો છે ત્યાં બધે વ્યાપી જશે અને હિંદુ-મુસ્લીમ ભાઈયારો કાયમને માટે અદૃષ્ટ થઈ જશે. આંખો ખોલવાની આ એક ધડી ચૂકાય નહિ તો સારું. આ દેશના દીકરાઓ અને દીકરીઓ એક મહાન અને પુરાતન સંસ્કૃતિના વારસદારો છે અને હજુ પણ વિશ્વને નવું આપવાની તેમની શક્તિથી સભર છે.

કાઠિયાવાડી શિરામણ ઘસીયો કોકિલા રાતન

દહિ કે દૂધમાં બાજરાનો ભૂકો નાખીને ભાવતો હોય તો આ વાનગી જરૂર ભાવશે. રોટલા ઘડવાની કડાકૂટ વગર એ મોજ માણી શકશો. ઘસીયો બનાવીને થોડા દિવસ ડબા કે બરણીમાં રાખી પણ શકાય એટલે એ સગવડ પણ ખરી.

સામગ્રીઓ

કમ પ્રમાણ માપ સામગ્રી

- ૧ ૪ કપ બાજરાનો લોટ
- ૨ ૧ કપ દૂધ
- ૩ ૧/૪ કપ ધી કે માખણ

રીત

૧ દૂધ નવશેરું ગરમ કરો. માખણ કે ધીને ગરમ કરી ઓગાળી નાખો. બંને મેળવી તેમાં લોટ નાખી એક સરખું મિશ્રણ કરો અને બે કલાક બાજુઓ ખુલ્ખામાં રાખી દો.

૨ મોટા કાણા વાળી, લાદુ માટે વપરાતી એવી, ચારણીમાં લોટ નાખી ચાળી નાખો જેથી મોટા મોટા દાઢા પડે. પછી ધીમે તાપે ૧૫થી ૨૦ મિનિટ શેકો. ઠરી ગયા પછી બરણીમાં ભરી કિઝમાં મૂકી દો.

કિશોર રાવળ

ઉ દહિ સાથે ખાંચું હોય તો થોંહું મીહું અને પૂરતું દહિ નાખો. ગરમ દૂધ સાથે એમને એમ પણ ખવાય, ગણ્યું ભાવે તો સાકર નાખો અને દ્રાક્ષ, પૂન કે બદામના ભૂકા સાથે પણ ખાઈ શકો.

તમારાં ફૂલો

Manish So-lanki	I read your story (Lakheni ladi kem lAvasho...) in new issue of Kesuda, I must say, I like all your stories, they are all wonderful, Please do write more stories,regularly.
મનુ નાયક	<p>મારો GujWritey સોફ્ટવેરનો અનુભવ વર્ણવું?</p> <p>તેને લગતી માહિતી કેસુડાની વેબ સાઈટ પરથી મેળવી અને આ સોફ્ટવેર વાપરવાનું શરૂ કર્યું. શરૂઆતમાં આપેલી માહિતીના આધારે મેં ગુજરાતી બારાખડી અંગ્રેજી લીપીમાં લખી અને ક્યો શબ્દ કઈ રીતે લખી શકાય તે સમજ લીધું. ત્યાર પછી જોડાક્ષરવાળા શબ્દો, જેવાં કે પત્ની, માસ્તર, શાન્તિ વગેરે કઈ રીતે અંગ્રેજી લીપીમાં લખી શકાય તે જ્ઞાણી લીધું. ખાસ શબ્દો, જેવાં કે ફુલાકી, બેનો વગેરે કઈ રીતે લખવા તે માહિતીમાં ઘણી સારી રીતે સમજાવેલું છે. ત્યાર પછી મેં આ સોફ્ટવેરમાં લખવા માંડ્યું. શરૂઆતમાં સ્પીડ ઘણી ઓછી હતી અને વિચારી વિચારીને ટાઇપ કરવું પડતું. પણ, ધીમે ધીમે અનુભવની સાથે સાથે સ્પીડ પણ વધતી ગઈ. મારા અનુભવ પરથી મારું એવું માનવું છે કે ચીપી ચીપીને સારા અકસ્મે ગુજરાતી લખવામાં જે સમય લાગે છે તેટલો કે તેનાથી ઓછો સમય આ સોફ્ટવેર વાપરીને ગુજરાતી લખવામાં લાગે છે.</p> <p>ભૂલ થઈ હોય તો તે પણ આ સોફ્ટવેરમાં સહેલાઈથી સુધારી શકાય છે. એકદરે આ સોફ્ટવેર સાથેનો મારો અનુભવ ઘણો જ આનંદમય અને સંતોષકારક રહ્યો છે. આજે મારી બધીજ કવિતાઓનો દોઢસો પાનાનો સંપુર્ણ ટૂંક જ અમયમાં હું કંચ્ચુટરમાં મૂકી શક્યો છું.</p>
R.P. Shah	માર્ચ ૨૦૦૨નો અંક વાંચ્યો. મજા આવી. આમાં તમારા દોરેલા ધૂટાં છવાયાં ચિત્રોથી પણ હું પ્રસન્ન થયો. તમારી 'લાખેણી લાડી' વાર્તા સુંદર બની છે. ચાવાળા જેઠું નાચીજો પાત્ર જ્યારે બોલે 'યે સાબને તેરે લિયે ચાય બિજવાઈ હૈ, દે!' ત્યારે તેની નિરપેક્ષતા પર હું વારી ગયો. વાર્તા છેક અંત સુધી કોઈ ડોળ વગર

કિશોર રાવળ

	ટકાર રહીને સમાજ થઈ એ આનંદ.
	<p>સૌથી વધારે સુરેન્દ્ર ભીમાણીનો લેખ ગમ્યો. આપણી આંધળી માન્યતાઓને સાબિત આપી આપીને છેદી બતાવી. કિલ્ભના ગીતો અને સાથે ગાયકના કોઈ સામે હું કેટલીયે વાર તાકીને બેસી રહ્યો. એટલે આગળ છમકલું કરવાનું મન પણ થયું. અને એમાં સુરેન્દ્ર ભીમાણીને પણ ઘોળવાના. ધારોકે 'માન મેરા અહેસાન' એ ગીત રડીને બદલે મુકેશો ગાયું હોત તો? અથવા 'તૂ કહે અગર' મુકેશને બદલે મનાદેખે કે 'ભાઈ, જરા દેખ કે ચલો' એ મના ડેખે ના ગાયું હોત ને મુકેશો આયુંહોત તો? 'દાને દાને પર લિખા હૈ' ગીતના ગાયક સી. રામચંદ્ર હતા એમાં હું ચાટ પરી ગયો. વાઉ!</p> <p>તમારો એડિટોરીઅલ વાંચ્યો. પણ કોઈ કણું વિચારતું નથી. કણું થતું નથી. પાંચ હજાર વર્ષની આપણી ભક્તિ, આખ્યાનો, દૃષ્ટાંતો એક સેકન્ડમાં કેવા લુમ થઈ જાય છે તે જાણું છે. આપણે માત્ર બાથોડિયાં મારીએ છીએ. May be. May be કરીને થીઅરીએ પોસ્ટુલે કરીએ છીએ.</p>
પ્રતિમા ભટ્ટ	ધૂવ ભષ્ટનું 'કેમ છે?' ખૂબ જ સ્પર્શી ગયું. નીચેની પંક્તિઓ ડેલાવી ગઈ.
	<p>"તાણું વસાય નહિ એવડી પટારીમાં આપણો ખજાનો હેમખેમ છે સૂરજ ઊરો ને આથભી ય જાય પણ આકાશ એમેનેમ છે"</p> <p>પણ નાયકના કાવ્ય સાથે અનુરૂપ નગ્ન સ્ત્રીનું ચિત્ર વાહ વાહ કહેવડાવી જાય છે. ચંદ્રેશ ઠાકેરનું 'ફરીથી' કાવ્ય દરિયાનો પ્રેમ માણ્યો હોય એ જ જાણો. તેમને અભિનંદન! તમારી એક 'અષાઢી સાંજ' નાનકડો પ્રસંગ કે માનવ સ્વભાવની વિશિષ્ટતા રજૂ કરવાની કણા દેખાડે છે. શુભાની 'મા તે મા' માં મજા પડી ગઈ. દીકરાનો પ્રશ્ન અને માનો જવાબ એક જ ભાષામાં આનંદ કરાવી ગઈ.</p>
Sandeep Kotecha	Your kesuda of March was excellent. It is keeping excellece... really enjoying it fully...here at post-Godhara incident Gujarat...really felt that the religion has damaged the society very badly... clicked on archive section and found the Kesuda - January 2002 and read "mAro mamro"... "ek ekrAr"... How true your words about secularism in the Godhara context...! I don't know what and how Thomas Jefferson could suggest and keep a curtain between Religion and state... but salute to him...
Jyoti Bhatt	<p>My wife Jyotsna and I enjoyed your story ('dadani dadagiri' is-sue 1) published recently in 'Kumar', very much. Not only because I was able to identify every one and every place but also with your own character in that. I also enjoyed it as a nice but very different form of story writing.</p> <p>As I understand the name of Gadhadia Field is a corrupted form of Gathering Field. It is probably the gathering held there when a British Viceroy (could that be Lord Linlithgo ?) visited Bhavnagar.</p>
Parth Mahabahu	We have downloaded GujWritey from Kesuda for students at the university. Our head of the department has appreciated your at-

	<p>temt. We are using GujWritey for various purposes. It is very easy to use and a fine and effective solution for Gujarati people. I must say that such software can play a vital role in uplifting Gujarati for computer use and Internet. Thank you for GujWritey.</p>
Mahesh Vasavada	<p>Good articles and stories. The doctor in Jayanti Mehta's story was lucky he had a chance to rethink life. Not all have that good luck. I had read somewhere.:</p> <p style="text-align: center;">We live as if we will never die we die as if we never lived.</p>
S.K. Patel	<p>I am grateful to a friend of mine for pointing Kesuda out to me. I have referred it to few of my other friends also.</p> <p>I am very much impressed by the excellent work and service that you are doing silently to the lovers of Gujarati poetry and the world of NETIZENS shall remain indebted to you for years to come.</p>
Rita Avas-hiya	<p>I came to USA in 1970 as a young bride. A friend suggested this web site and ever since then I am cherishing quality gujarati reading. Since I left Bharat a long time back I miss home and our culture more. Thank you for bringing this part of culture in such covinient medium</p>

સુચિ - ૧૭

કલા	એક છે એવો ઢાળ	કિશોર રાવળ	૧
કવિતા	નદી-કિનારે શહેર	ગ્રીતિ સેનગુમા	૨
	નિર્વિવાદ? અમદાવાદ?	ગ્રીતિ સેનગુમા	૨
	ગાંધી	આદિલ મન્સૂરી	૪
	ગાંધી	રમેશ શાહ	૫
	મુંઘા	જલેણુ વૈદ	૬
	તમે યાદ આવ્યા...	અશોક વિદ્ધાંસ	૬
	મુઠીમાં	મનુ નાયક	૭
	યાયાવર ગાન	દ્વિતી ભક્ત	૮
	ગ્રાણ તાન્કા	રૂપા દવે	૮
	વેણીનાં ચાર ફૂલ	ગિરીશ વૈધ	૯
	વાંચનકથા	મનહર ત્રિવેદી	૧૦
	તો વધુ સારું	ચન્દ્રેશ ઠાકોર	૧૧
	એક સમય	દર્શના ખેતા	૧૧

	ધરિયાળ	નરેન્દ્ર પંડ્યા	૧૨
	શબ્દો તણી સૂચિ	પંકજ જોખી	૧૨
	હું ક્યાં મળું?	મનોજ ખડેરિયા	૧૩
મારો મમરો	એક હતી રાણી	કિશોર રાવળ	૧૪
વાર્તા	પીરમના પ્રવાસે	કિશોર રાવળ	૧૬
	સ્ટેઇટ ઓફ ઘ આર્ટ-માનવી	હરનિશ જાની	૨૧
પરિચય	ધરમશી શાહ	કિશોર રાવળ	૨૪
પ્રવાસ	આષ્ટલાઙ્કા!-૨	પ્રતિમા ભક્ત	૨૬
નાટિકા	ક્ષિતિજ	વસુધા ઈનામદાર	૩૧
ભજિયાં	ગ્રેમ અને આદરની પરાકાણાઃ ભક્તિ	અશોક વિલાંસ	૩૫
	કલા પારખુઓ?	કિશોર રાવળ	૩૭
	ગોધરા પણી?	કિશોર રાવળ	૩૮
	બિચારં, બિચારં ભારત!	ફાંસ્યા ગોટિયે	૩૯
વાનગી	કાઠિયાવાડી શિરામણ	કોકિલા રાવળ	૪૧
વાચકો			૪૨